

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eigen armen eerst! Akten van indemniteit en de armenzorg in Holland en West-Friesland tussen 1682 en 1811

Bosman, Twan

Citation

Bosman, T. (2025). *Eigen armen eerst!: Akten van indemniteit en de armenzorg in Holland en West-Friesland tussen 1682 en 1811*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4292467>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Eigen armen eerst!

Akten van indemniteit en de armenzorg in Holland en West-Friesland tussen 1682-1811

Masterthesis Cities, Migration, and Global Interdependence

Twan Bosman (S3321355)

t.h.bosman@leidenuniv.nl

Prof. Dr. M.P.C. Van der Heijden

15-12-2025

17.806 woorden

Inhoud

Inleiding	3
1. Het systeem van akten van indemniteit	11
2. Wel of geen akten	19
3. Gefragmenteerde zorg, gefragmenteerde belangen	28
Conclusie	34
Bronnen en literatuur	37

Inleiding

“De armenzorg was een samenraapsel van voorzieningen met een open einde, maar dan voor de gebruiker.”¹ Zo typeerde Maarten Prak in 1998 het systeem van armenzorg dat was ontstaan in de Republiek in de achttiende eeuw. Er was nog geen sprake van centraal geregelde zorg of door de belastingbetaler gesubsidieerde bedeling. De vroegmoderne armenzorg bestond uit een uitgebreide verzameling van kerkelijke-, stedelijke-, en liefdadigheidsinstellingen die voor hun bestaan voornamelijk afhankelijk waren van collectes, giften, erfenissen en de inkomsten uit eigen bezit.

De druk op dit stelsel was toegenomen toen de economie van De Republiek steeds stroever begon te draaien. In de zeventiende eeuw, in de geschiedenis vaak te boek als *De Gouden Eeuw* van de Republiek, was de economie tot ongekende bloei gekomen. De vraag naar arbeid was bijna onverzadigbaar. De grote vraag naar arbeid trok veel migranten van binnen en buiten de Republiek naar de grote steden. Onder deze gunstige omstandigheden was de werkloosheid laag en de middelen voor de armenzorg waren voldoende aanwezig, waardoor de armenzorg lange tijd zonder al te grote problemen kon blijven functioneren.²

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw zette de economische groei in de Republiek om in stagnatie en gedurende de achttiende eeuw werden de economische problemen in veel Hollandse steden steeds groter. De werkloosheid nam toe en stadsbesturen en armenzorginstellingen zagen zich mede als gevolg hiervan geconfronteerd met een toenemende vraag naar armenzorg. Steden moesten daarom op zoek naar maatregelen die zij konden nemen om de armenzorg in hun stad te ontlasten. Dit resulteerde in een steeds strikter toelatingsbeleid voor arme immigranten in de steden en dorpen. Daarnaast werden bestaande voorwaarden voordat een migrant aanspraak kon maken op bedeling in veel steden aangescherpt. In verschillende steden verhoogden armenzorginstellingen bijvoorbeeld het aantal jaren dat iemand ergens gewoond moest hebben voordat iemand in geval van armoede recht kreeg op bedeling.³ Een ander middel dat werd toegepast was het eisen van een borgbrief, ook wel akte van indemniteit of akte van cautie genoemd. (Deze thesis hanteert de in Holland en Utrecht gangbare naam ‘akte van indemniteit’) Een akte van indemniteit was een brief van de geboorte- of laatste woonplaats van een migrant waarin het bestuur van de plaats van herkomst beloofde voor deze migrant te zorgen op het moment dat deze tot armoede zou vervallen en dus behoefte zou hebben aan bedeling vanuit de armenzorg. De tekst van een akte kon luiden zoals in het volgende voorbeeld:

“Schout en ambachtsbewaarders van Rijnsburg beloven bij dezen de persoon van Jacob Hofweij, meerderjarig jongeman, van hier metter woon naar Leiden vertrokken, in het geval de zelve tot zodanige armoede mocht komen te geraken, dat hij assistentie van de armbezorgers nodig had, weder aan te nemen ende zulks den armen van de stad Leiden van alle lasten dienaangaande te indemneren en bevrijden.”⁴

Vanaf het eind van de zeventiende eeuw stelden de meeste Hollandse plaatsen de vereiste van een akte van binnenkomende migranten in. De instelling hiervan was een reactie van de plaatsen op een besluit dat door de staten van Holland en West-Friesland werd genomen in

¹ M. Prak, ‘Armenzorg 1500-1800,’ in: Gerwen, e.a., *Studies over zekerheidsarrangementen: risico’s, risicobestrijding en verzekeringen vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 49.

² Ibidem, 81-82.

³ M. van Leeuwen, *De rijke Republiek: Gilden, assuradeurs en armenzorg. 1500-1800* (Amsterdam 2000) 223-224.

⁴ Erfgoed Leiden (ELO), Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6308, *Registers van de vergaring der acten van cautien* (20-12-1718).

1682. Vanaf dat moment moest iedereen die langer dan een jaar op een bepaalde plek woonde door die plaats in het geval van armoede door de armenzorg worden bedeed. Dit was een breuk met de eerdere situatie waarin het gebruikelijk was dat de geboorteplaats voor haar eigen armen zorgde.⁵ De akten van indemniteit kunnen worden gezien als manier van Hollandse steden en dorpen om deze bepaling te omzeilen. Ze werden doorgaans uitgegeven door de armenzorginstelling van een stad, vaak de stads- of diaconale armenzorg. Zo waren ook religieuze organisaties deel van het systeem. De borgtocht kon op verschillende manieren door de plaats van herkomst worden verleend. Via de akten van indemniteit, maar ook door andere soortgelijke regelingen zoals de zogenoemde akte van renuntiatie, waarin een immigrant aan het armenzorgbestuur verklaarde geen beroep te zullen doen op de bedeling op het moment dat deze persoon in armoede belandde. Een andere vorm was een akte van readmissie, waarbij een plaats beloofde een inwoner terug op te nemen wanneer deze in armoede verviel. In deze thesis worden de verschillende varianten onder dezelfde noemer van ‘akten van indemniteit’ of ‘borgbrief’ genoemd.

Niet iedere nieuwe migrant had een akte van indemniteit nodig. Ook op andere manieren kon een migrant zich in een nieuwe plaats vestigen. Rijkere migranten konden vaak het recht van inwoning verkrijgen via het poorterschap. Bijvoorbeeld in Leiden, waar poorters net als in veel andere steden het recht van vrije vestiging hadden. Poorterschap kon verkregen worden door geboorte, maar immigranten konden het poorterschap ook kopen. Naast door het poorterschap konden in sommige steden leden van een kerkgemeenschap zich ook vestigen zonder akte. De kerk in de plaats van vestiging kon dan verklaren gerant te staan voor het geval haar lidmaat tot armoede verviel. Voor de meeste steden gold dat iedere andere migrant een akte van indemniteit moest meebrengen. Hoe dit vervolgens gehandhaafd en uitgevoerd werd verschilde sterk per stad. In de meeste steden zag het stadsbestuur erop toe dat alle inkomende migranten een akte hadden. In sommige plaatsen door een fijnmazig systeem waarin buurtmeesters verantwoordelijk waren voor de uitvoering en handhaving. Een dergelijk systeem met buurtmeesters bestond in steden als Rotterdam,⁶ of Schoonhoven.⁷ In andere steden was dit soms een stuk minder uitgebreid opgezet.

De akten van indemniteit vormden zo een systeem van lokaal genomen maatregelen ten behoeve van de armenzorg. Er was echter geen sprake van één gecoördineerd systeem, de armenzorg en het systeem van akten vormden een complex systeem waarin veel verschillende partijen een rol hadden. Deze verschillende partijen hadden ieder hun eigen belangen. Deze thesis laat zien dat deze belangen soms konden botsen en dat dit nadelige gevolgen op het functioneren van de armenzorg in de Republiek had.

Armenzorg in de Republiek

Het instellen van de eis van een akte van indemniteit was voor veel steden dus een manier om de lokale armenzorg te ontlasten. Het uitgebreide stelsel van armenzorg dat in de Republiek bestond wordt door veel historici geprezen. Marco van Leeuwen schrijft hier bijvoorbeeld over:

“De belangrijkste algemene zekerheidsregeling in de vroegmoderne tijd was de armenzorg. Tijdens de Republiek bloeide het al uit de middeleeuwen stammende stelsel van vele lokale armenzorginstellingen op, onder meer als gevolg van de godsdienstige verscheidenheid na de Reformatie en de welvaart van de Gouden Eeuw. Duizenden vooral kerkelijke, maar ook burgerlijke en particuliere, plaatselijke armenzorginstellingen hielpen grote delen van de bevolking bij ziekte en invaliditeit, bij verweduwing en

⁵ R.J.F. van Drie, ‘Akten van indemniteit van Zegveld 1703-1811.’ In: *Heemtjdinghen: orgaan van de Stichts-Hollanden vereniging* 22:2 (1986) 46.

⁶ M. Van Leeuwen, ‘Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek,’ *NEHA-jaarboek* 59 (1996) 148.

⁷ Streekarchief Midden Holland (SMH), Stadsarchief van Schoonhoven, inv. nr. 2687, *Rapporten van de wijkmeesters betreffende nieuwe inwoners en hun akten van indemniteit, 1804-1812*.

ouderdom, maar ook bij ontoereikende verdiensten uit werk van arbeidskrachten met grote gezinnen.”⁸

Hij roemt hier dus het fijnmazige systeem dat in de Republiek was ontstaan. Hiermee verschilde de Republiek met landen om haar heen. In tegenstelling tot Engeland, waar al sinds de zestiende eeuw een gecentraliseerd systeem van armenzorg bestond waar lokale instituties uitvoering aan gaven, en Frankrijk, waarin pogingen werden gedaan door de nationale overheid om samenhang in het stelsel van armenzorg te brengen, was er in de Republiek nog absoluut geen sprake van een nationaal en samenhangend stelsel. In de Republiek gingen de provincies over hun eigen binnenlands beleid en hadden ook de lokale autoriteiten een grote mate van zelfstandigheid. Nationale wetgeving en belastingen die nodig zouden zijn voor een gecentraliseerd stelsel van armenzorg ontbraken. Als gevolg hiervan was de armenzorg plaatselijk georganiseerd.⁹

Niet alleen op nationaal niveau was er sprake van fragmentatie in het systeem van armenzorg, ook binnen steden was dit vaak een geheel aan verschillende instituties, instellingen en groepen die zorgden voor ‘hun’ achterban. “Parishes, confraternities, guilds and governments each dealt in their own way with community problems, such as health, security and welfare”, zo typeert Manon van der Heijden de organisatie van de publieke zorg in de Republiek.¹⁰

Verschillende auteurs benadrukken het positieve effect dat deze manier van organiseren had op het burgerschap van bij de organisatie van de armenzorg betrokken stedelingen. Hilde van Wijngaarden beschrijft bijvoorbeeld hoe de lokaal georganiseerde armenzorg belangrijk was voor de gemeenschapszin en dat burgers deze zorg onderdeel maakten van de eer van hun stad. Burgers in de Republiek zouden trots zijn geweest op het functioneren van de armenzorg in hun stad.¹¹ In zijn boek ‘Stadsburgers, stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie,’ benadrukt ook Maarten Prak de positieve uitkomsten van dit systeem. Hij zag dit als een manier voor burgers om (bestuurlijke) betrokkenheid te tonen bij hun stad. Bovendien verhoogde dit de zelfredzaamheid van de samenleving. Het systeem zou voor zowel arm als rijk gewerkt hebben, de rijkere zagen door hun bijdrage openbare orde, publieke gezondheid en de arbeidsmarkt verbeteren en de armen konden hulp verwachten in ruil voor goed gedrag.¹²

“Ondanks alle variaties naar plaats en tijd bleef er op al deze terreinen sprake van één enkel model van middeleeuws en vroegmodern stadsburgerschap, een model dat opgebouwd was rond de tienduizenden maatschappelijke organisaties en instellingen die hun talrijke, meestal stedelijke leden handelingsvrijheid in het publieke domein verschafften.”¹³

Ondanks dat zowel de armenzorg als geheel in de Republiek en de organisatie daarvan door historici lof heeft ontvangen, benadrukken andere historici ook dat deze inrichting van de armenzorg tot problemen kon leiden. Van der Heijden wijst er bijvoorbeeld op dat deze verschillende instituties en groepen weliswaar samenwerkten als dat nodig werd geacht, maar dat deze groepen ook allemaal hun eigen belang nastreefden. Dit kon leiden tot ‘conflicts of interests’.¹⁴ Deze tegenstrijdige belangen bestonden op zowel lokale als op nationale schaal.

⁸ Van Leeuwen, *De Rijke Republiek*, 221.

⁹ Prak, ‘Armenzorg 1500-1800, 50-51.

¹⁰ M. van der Heijden, *Civic Duty: public services in the early modern Low Countries* (Newcastle Upon Tyne 2012) 39.

¹¹ H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost: Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000) 128.

¹² M. Prak, *Stadsburgers, stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie* (Cambridge 2018) 150-151.

¹³ Ibidem, 323-324.

¹⁴ Van der Heijden, *Civic Duty*, 39.

Steden en instituties probeerden de zorg voor armen zo veel mogelijk elders te leggen en binnen de steden dachten verschillende partijen anders over de vraag hoe migratie gereguleerd moest worden.

Prak beschrijft elders hoe de invoering van akten van indemniteit een gevolg was van de combinatie van de economische omstandigheden in de Republiek in die tijd en het nastreven van eigenbelang door de verschillende betrokken partijen. De economische stagnatie en toegenomen werkloosheid verhoogden volgens hem de druk op de armenzorg. De decentrale organisatie van de armenzorg zorgde in deze omstandigheden dat er een groot risico bestond op afwenteling van verantwoordelijkheden.

“Onder deze omstandigheden was het voor de welgestelden aantrekkelijk om de armenzorg tot een minimum te beperken, of zelfs in het geheel achterwege te laten, in de verwachting dat de armen zouden vertrekken naar plaatsen waar wel goede voorzieningen bestonden. [...] Door de toestroom van armen van elders zouden binnen de kortste keren de armenkassen leeg raken in die plaatsen waar wel voorzieningen bestonden, met als gevolg dat alle armenzorg in de regio verdween.”¹⁵

Hoewel het dus aantrekkelijk zou kunnen zijn geweest de armenzorg te minimaliseren, heerste er volgens Prak ook in hogere kringen het besef dat er voor de aanwezige armen gezorgd moest worden met het oog op de openbare orde, het hebben van een vangnet voor de middenklasse en het goed functioneren van de lokale arbeidsmarkt. In de steden ging men volgens hem dus toch op zoek naar een manier om voor hun eigen armen te zorgen zonder dat migratie vanuit andere steden voor te veel financiële druk op de armenzorg zou zorgen die het toch al zwaar te verduren had.¹⁶ Zo waren akten van indemniteit dus een manier om ervoor te zorgen dat de armeninstellingen niet meer hoefden te bedelen dan strikt noodzakelijk was voor het onderhoud van de aanwezige ‘eigen’ armen. Omdat dit idee echter in meerdere plaatsen leefde ontstond er in de loop der tijd in Holland en West-Friesland een lappendeken van lokaal genomen maatregelen die samen tot het systeem van akten van indemniteit leidden.

De akten van indemniteit moesten dus een antwoord vormen op de problemen die de fragmentatie van de armenzorg veroorzaakte. De vraag hoe effectief dit ontstane systeem was is nog onvoldoende beantwoord gebleven in de historiografie. Deze thesis laat zien dat de invoering van akten van indemniteit afwenteling niet effectief tegenging, maar dat steden en instituties hun verantwoordelijkheden juist op verschillende manieren bleven afwentelen.

Migratie en de stad

Er bestond in vele steden een spanning tussen de noodzaak van immigratie en de wens maatregelen te treffen tegen de inkomst van arme migranten. Aan de ene kant probeerden steden de voor hen nadelige vormen van migratie tegen te houden, maar zij waren tegelijkertijd sterk afhankelijk van immigratie voor de economie en het in stand houden van de stedelijke bevolking. Tussen de zestiende en achttiende eeuw verdrievoudigde de bevolking van Holland. Dit houdt een groei van ongeveer een half miljoen inwoners in, waarvan ongeveer 70 procent in de steden plaatsvond.¹⁷ Naast bevolkingsgroei vond er dus ook verstedelijking plaats. Dit ondanks dat er over het algemeen sprake was van een negatieve natuurlijke bevolkingsgroei in de steden, met daarnaast ook nog een aanzienlijke groep die vanuit de steden naar het

¹⁵ Prak, ‘Armenzorg 1500-1800’, 51.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ J. Lucassen, *working paper 3: immigranten in Holland 1600-1800: een kwantitatieve benadering* (Amsterdam 2002) 7-8.

buitenland vertrok.¹⁸ De vloot en de VOC, maar ook migratie naar het buitenland, zorgden voor een stroom mensen die de stad weer verlieten. Deze negatieve eigen bevolkingsgroei moest worden gecompenseerd met aanwas vanaf het platteland en uit het buitenland. Migratie was van cruciaal belang voor het economische succes van Holland en de Hollandse stad. Een al te strenge controle op immigratie konden veel steden zich dus niet altijd veroorloven. De mate waarin een stad of dorp immigratie beperkte hing samen met de lokale economische situatie. Vanaf het tweede deel van de zeventiende eeuw zette in veel (Hollandse) steden economische stagnatie of zelfs verval in. In steden waar het economisch slechter ging zal minder behoefte zijn geweest aan instroom van nieuwe arbeidskrachten en de druk op de armenkassen groter zijn geweest. Hierdoor bestond een grotere wens voor een strikte controle op immigratie.

Niet voor elke stad was het dus nodig immigratie te beperken. Sommige steden vereisten dan ook geen akte of andere vorm van borgtocht. Amsterdam was hiervan het meest in het oog springende voorbeeld. De stad zat tot diep in de achttiende eeuw nog altijd verlegen om nieuwe arbeidskrachten: vooral zeelieden en textielarbeiders waren schaars. Juist van deze twee groepen kregen veel mensen hulp van de armenzorg. Volgens de bedelingsinstellingen zelf was de goede armenzorg in de stad dus juist een aantrekkingsfactor voor deze arbeiders.¹⁹ Amsterdam was zich bewust van de aantrekkingskracht die uitging van hun relatief milde regels.

“Toen het stadsbestuur in 1681 de regenten van het Oudezijds Huiszittenhuis vroeg om maatregelen voor te stellen teneinde de groei van het aantal armlastigen tegen te gaan, stelden de regenten dat wat men ook deed, men niet de instroom van zeelieden in gevaar moest brengen. Het feit dat bekend was dat hun vrouwen en kinderen hier goed werden verzorgd, bracht hen mede naar Amsterdam en hun arbeidskracht was van vitaal belang gebleken tijdens de Engelse oorlogen toen er een tekort aan personeel voor de vloot was.”²⁰

Amsterdam gebruikte hun armenzorg om juist aantrekkelijk te zijn en te blijven voor de migranten die de stad zo hard nodig had. “De stad was trots op de kwaliteit van haar armenzorg en wilde niet het risico lopen dat er te weinig mensen waren voor de nijverheid en vooral in de haven en op de schepen.”²¹ Dat er een plek bestond waar arme migranten zonder akte naar toe konden migreren, was van belang voor het functioneren van een systeem waarbij steden probeerden zoveel mogelijk arme migranten te weren. Van Leeuwen stelt zelfs dat Amsterdam doordat het meer armen aantrok dan naar andere steden zond het armenzorgsysteem in de rest van De Republiek liet functioneren. Hij spreekt hierbij van Amsterdam als het ‘veiligheidsventiel’ op het armenzorgsysteem van de Republiek. Als elders de druk te groot werd, functioneerde Amsterdam als uitlaatklep voor de armen die elders te veel waren. Dit kon volgens hem blijven functioneren doordat Amsterdam aan de ene kant een uitgebreid armenzorgsysteem had, maar tegelijk het teveel aan armen weer kwijt kon aan de VOC en de vloot.²²

Toch nam ook Amsterdam maatregelen om de druk op de armenkas niet te groot te laten worden. Het aantal jaren dat iemand in de stad moest wonen voor hij armenzorg ontving ging stapsgewijs omhoog en mensen die niet wilden werken konden ook geen aanspraak meer maken op bedeling. Pas aan het einde van de achttiende eeuw kwam ook het Amsterdamse armenzorgsysteem in de problemen door een combinatie van hoge voedselprijzen en de

¹⁸ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 95-102.

¹⁹ Van Leeuwen, *De Rijke Republiek*, 226.

²⁰ Van Leeuwen, ‘Amsterdam en de armenzorg,’ 152.

²¹ J. Lucassen en L. Lucassen, *Migratie als DNA van Amsterdam 1550-2021* (Amsterdam 2021) 45.

²² Van Leeuwen, *De Rijke Republiek*, 226.

ondergang van de VOC, waardoor de vraag naar zeelieden afnam.²³

Andere grote steden die niet meededen voor in ieder geval een deel van de onderzochte periode waren bijvoorbeeld Dordrecht, en Leiden vanaf 1785. Weer andere steden gaven een akte af voor slechts een beperkte tijdsduur: Enkhuizen en Alkmaar voor zes jaar en Vlissingen voor één jaar bijvoorbeeld.²⁴ Alkmaar schafte het vereisen en uitgeven van aktes af in 1785, om het zeven jaar later in 1792 weer in te voeren nadat bleek dat de afschaffing ernstige consequenties had voor de armenzorg.²⁵ In Leiden maakte men tussen 1716 en 1785 wel gebruik van deze akten. Toch bestond ook daar twijfel over het systeem. Textielfabrikanten klaagden aan het einde van de 18^e eeuw dat de verplichting van het hebben van een akte textielarbeiders er van af zou doen zien zich te vestigen in Leiden. In 1785 werd daar door de regenten van het armenzorgbestuur mede onder deze druk voorgesteld voortaan naar Amsterdams model geen in- of uitgaande akten meer te behandelen. Hierover lijkt nooit een officieel besluit genomen in het stadsbestuur. Toch werden er vanaf 1785 geen akten meer afgegeven, terwijl wel tot 1812 werd doorgegaan met het verzamelen hiervan.²⁶ Dit geeft een indicatie van de spanning die een dergelijk systeem meegebracht moet hebben. Het systeem werkte het beste als alle steden meededen, maar elke stad maakte voor zichzelf de afweging of het op een bepaald moment voordeliger was wel of niet mee te doen aan het systeem. Zonder centrale coördinatie bleven steden door het nastreven van het eigenbelang in een situatie vastzitten die voor het geheel niet de beste uitkomst gaf.

Rond 1811 kwam er een einde aan het systeem van akten van indemniteit met de invoering van de wet op het domicilie van onderstand. Deze wet reguleerde voor het eerst op nationale schaal wie verantwoordelijk was voor het verlenen van armenzorg. Hierin werd geregeld dat de geboortegemeente verantwoordelijk was voor onderstand tot het moment dat iemand naar een andere gemeente trok en daar minimaal een jaar woonde. In 1818 werd deze periode verlengd naar vier jaar en vanaf 1833 werd ook specifiek de kerkelijke armenzorg opgenomen in de wet.²⁷

Akten van indemniteit als bron

Dit onderzoek richt zich vooral op het functioneren van het systeem van akten en het effect daarvan op het armenzorgsysteem. De akten zelf zijn voor dit onderzoek minder relevant als bron, maar eerder historisch onderzoek waarin wel gebruik gemaakt werd van deze akten als bron heeft wel relevante inzichten opgeleverd. De akten kunnen een inkijk geven in de gereguleerde migratiestromen tussen Hollandse steden. Een aanpak die gebruikt is door Davids in onderzoek naar de Leidse migratie en later in reactie daarop door Zegveld in een onderzoek naar migratie tussen Leiden en Rotterdam.

Om het onderzoek naar de akten goed te kunnen begrijpen is het belangrijk te beschouwen wat deze akten wel en niet aan informatie geven. Als bron hebben de akten namelijk een aantal belangrijke beperkingen. De belangrijkste beperking is dat ze geen volledig beeld vormen van de migratiebeweging. Niet elke stad deed mee aan het systeem en uitzonderingen daargelaten beschikten buitenlandse migranten, of migranten van buiten

²³ Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg,' 155-156.

²⁴ Stadsarchief Rotterdam (SR), Oud archief van de stad Rotterdam (OSA), Inv. Nr. 1027, *Register, alfabetisch, waarin aangetekend de plaatsen waarmee akten van indemniteit (of readmissie) worden uitgewisseld en van plaatsen die deze akten niet afgaven (1777-1810)*.

²⁵ Regionaal archief Alkmaar (RAA), Stadsarchief van Alkmaar, inv. nr. 67, *Resoluties van de vroedschap (1792)*, 84-85.

²⁶ C.A. Davids, 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw,' In: H.A. Diederiks ea., *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 138.

²⁷ Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg,' 157.

Holland en West-Friesland, vaak niet over een akte. Omdat het doorgaans de armenzorginstelling was die de akten uitgaf, liggen voor dezelfde stad akten bij verschillende instituten, bijvoorbeeld als de katholieken en protestanten elk gebruik maakten van hun eigen religieuze netwerk voor de bedeling. Dit betekent ook dat niet altijd alle archieven bewaard zijn gebleven. De hogere sociale lagen van de bevolking zullen niet altijd een briefje hebben nodig gehad zich ergens te vestigen, waardoor zij in de akten geen sporen hebben nagelaten. Een andere uitdaging is dat mensen die een stad inkwamen en weer naar een volgende stad doortrokken hun akte met zich meenamen, waardoor deze vorm van mobiliteit niet altijd in de bronnen blijft. Deze problemen zijn voor de historicus ten dele opgelost doordat veel plaatsen een centraal register bijhielden bij het stadsbestuur van de in- en uitgaande akten.

Om het effect van deze beperkingen op ons beeld van de migratiestroom te duiden is het voorbeeld van de discussie tussen Zegveld en Davids interessant. Zegveld uitte stevige methodologische kritiek op de manier waarop Davids de akten gebruikte om migratiestromen in kaart te brengen. Davids onderzocht het verband tussen de economische achteruitgang van Leiden in de achttiende eeuw en de migratiestroom²⁸, wat later verder is opgepakt door Zegveld. Davids baseert zich op uitgaande akten van de gemeente Leiden, terwijl Zegveld voor Rotterdam, de stad met het hoogste aandeel migratie vanuit Leiden, alle ingaande aktes vanuit Leiden heeft bekeken en vergeleken met de uitgaande aktes van Leiden. Zo komt Zegveld op een hele andere samenstelling van de migratiestroom, met een veel hoger aandeel gezinnen. Dit omdat wanneer alleen het mannelijk gezinshoofd geboren was in Leiden, maar de rest elders, er alleen een uitgaande akte bestond voor de man, waardoor Davids op een veel hoger aandeel alleenstaande mannen uitkwam dan Zegveld die door te kijken naar iedereen die uit Leiden Rotterdam binnenkwam ook de gezinsleden kon meerekenen.

“Alleen wie in Leiden geboren was kreeg immers een borgbrief mee bestemd voor de ontvangende stad. Leiden stond dan borg voor eventuele uitkeringen bij ziekte of armoede. Als in een borgbrief bijvoorbeeld alleen een man vermeld wordt geboren in Leiden, doet zich de vraag voor of dit in werkelijkheid een man alleen is of misschien wel getrouwd en kinderen hebbend, die niet in Leiden geboren zijn.”²⁹

Uiteindelijk leidt dit verschil in methodologie ook tot een andere conclusie. Waar Davids concludeerde dat er geen duidelijk verband kon worden vastgesteld tussen emigratie uit Leiden en de verslechtering van de economische situatie daar, meent Zegveld dat dit wel het geval is. Volgens Zegveld waren het namelijk juist de gezinnen die uit Leiden wegtrokken. Gezinnen waren sterker afhankelijk van de textielindustrie dan alleenstaanden doordat vrouwen en kinderen hier vaak werk in vonden. Dit voorbeeld laat zien hoe het feit dat de akten decentraal werden bijgehouden, en dus niet landelijk waren georganiseerd, het moeilijk maakt voor de historicus om het complete beeld te schetsen. Daarnaast toont het aan hoe complex het in die tijd moet zijn geweest dat verschillende gezinsleden dus met akten van verschillende steden samen van de ene naar de andere plaats konden trekken. Dit was blijkbaar een dusdanig grote groep dat het invloed heeft gehad op de uiteindelijke cijfers.

Onderzoeksopzet

Dit onderzoek richt zich op de werking van het systeem in dienst van de armenzorg. Het beschrijven van het systeem als geheel is iets wat tot nu toe nog ontbreekt in de historiografie. De historiografie is vooral gericht op de akten in losse steden, of als bron voor het in kaart brengen van de migratiestroom. Het functioneren van een dergelijk complex systeem is nog niet

²⁸ Davids, ‘Migratie te Leiden in de achttiende eeuw,’ 146-192.

²⁹ W.F. van Zegveld, *Emigratie Leiden – Rotterdam in de 18^e eeuw* (Leiden 1983) 4.

tot in detail beschreven. Vooral Amsterdam heeft aandacht gehad als het gaat om het waarom, in het geval van Amsterdam de vraag waarom Amsterdam niet meedeed. Ook in andere steden werd echter getwijfeld aan het wel of niet deelnemen en ook een aantal steden deed dus niet mee. De hoofdvraag luidt dan ook: hoe succesvol was het systeem van akten van indemniteit in het reguleren van de migratiestroom ten behoeve van de armenzorg? Aan de hand van deze vraag wordt beargumenteerd dat de verregaande versnippering van het armenzorgsysteem in de Republiek zorgde voor conflicterende belangen en het afschuiven van verantwoordelijkheden tussen steden en tussen instellingen. Op die manier had de decentralisering van de armenzorg een negatieve invloed op een systeem dat door historici juist wordt geprezen om zijn fijnmazigheid en lokale betrokkenheid.

Om deze vraag te beantwoorden wordt in het eerste hoofdstuk het systeem van de akten en de uitvoering beschreven. Het tweede hoofdstuk kijkt naar de redenen voor steden om wel of geen akten te eisen. Het laatste hoofdstuk gaat in op de verschillende en soms botsende belangen die ontstonden uit het systeem, zowel in de steden als tussen de verschillende steden en instellingen.

In het onderzoek is gebruik gemaakt van een breed scala aan bronnen van verschillende instituties. Allereerst de wetgeving die door steden en soms door de staten werd uitgevaardigd in de vorm van keuren en ordonnantiën. In resoluties en notulen van het gemeentebestuur werden daarnaast argumenten en motieven gegeven voor het uitvaardigen van een dergelijke keur. Omdat het reguleren van migratie ten behoeve van de armenzorg niet alleen het gemeentebestuur aanging, maar ook andere instituties zoals de armenbesturen en religieuze instituties worden ook hiervan de archieven geraadpleegd. Het gaat voornamelijk om bewaard gebleven communicatie tussen deze instellingen en het stadsbestuur, of bijvoorbeeld notulen van vergaderingen waarin deze onderwerpen werden besproken. Tot slot is ook de communicatie tussen steden van groot belang. In een systeem dat elke stad voor zich regelde, geeft dit een inkijkje in hoe dit onderling werd afgestemd. De akten zelf zijn in dit onderzoek van ondergeschikt belang, de inhoud hiervan zegt weinig over het systeem in zijn algemeenheid. Het gebruik van de akten als bron is hiervoor al uitgebreid besproken.

Hoewel dit onderzoek tracht een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de werking van het systeem van akten van indemniteit en de armenzorg in de Republiek, is het niet haalbaar alle steden te bespreken. Het systeem deed zowel dienst in grote steden als kleine plattelandsgemeenten. Een aantal kleine plaatsen zijn meegenomen in het onderzoek, maar vanwege de beschikbaarheid van bronmateriaal en literatuur gaat de meeste aandacht uit naar de grotere steden. Dit wil niet zeggen dat kleine plaatsen niet bezig waren met het reguleren van immigratie, dat was zeker wel het geval zoals verderop ook zal blijken. Het meenemen van zoveel verschillende plaatsen heeft als voordeel dat het een overzicht geeft hoe verschillende kleine lokale systemen één systeem zijn gaan vormen, maar heeft als nadeel dat hierdoor niet voor elke plaats alles tot in detail kan worden uitgezocht en beschreven. De meeste aandacht zal uitgaan naar steden waar weliswaar discussie bestond over de invoering of het blijven gebruiken van de akten. Dit gaat om Amsterdam waar veel discussie bestond over het tegengaan van immigratie, maar nooit de akten werden ingevoerd, Alkmaar dat het systeem afschafte om het zeven jaar later weer in te voeren en Leiden waar vanaf een bepaald moment geen akten meer werden uitgegeven, maar nog wel werden ingezameld.

1. Het systeem van akten van indemniteit

Zoals in de inleiding reeds duidelijk werd bestond er niet één centraal georganiseerd systeem van akten van indemniteit. Steden, plaatsen en kerkelijke instellingen richtten die ieder op hun eigen manier in. Soms probeerden steden dit onderling af te stemmen, maar meestal gebeurde dit niet. Voordat de grenzen van het systeem verkend worden, is het belangrijk eerst een overzicht te schetsen van het systeem dat in de loop van de achttiende eeuw ontstond in De Republiek. Dit hoofdstuk schetst hoe de inrichting, uitvoering en handhaving van de akten functioneerden en welke verschillende uitdagingen daarin bestonden.

De aanleiding: het plakkaat van 1682

Het tegengaan van armlastige immigranten die de stad binnenkwamen was niet een nieuw fenomeen in 1682. In Holland en West-Friesland was al in 1531 de termijn van 1 jaar vastgesteld dat iemand in een plaats gewoond moest hebben, voor hij daar een beroep kon doen op de plaatselijke armenzorg. Een termijn die in de anderhalve eeuw daarna nooit officieel was afgeschaft of veranderd.³⁰ Deze periode van een jaar werd door steden in lokale keuren en ordonnanties overgenomen die als doel hadden migratie in te perken of migranten te weren uit de armenzorg. In 1636 vaardigde Leiden bijvoorbeeld een ordonnantie uit waarin het kerken en armverzorgers verbood onderstand te bieden aan personen die nieuw in de stad gekomen waren. Pas wanneer iemand minstens één jaar in de stad had gewoond en “bevonden werd haar tot het werken te hebben begeven en daarmee haar best te doen de kost te gewinnen” was het toegestaan een arme te helpen.³¹ De termijn van inwoning van één jaar bestond dus al voor het plakkaat van 1682 werd uitgevaardigd.

Joke Spaans stelt vast dat in de loop van de zeventiende eeuw de armenbesturen in verschillende Hollandse steden steeds hogere barrières optrokken voor iemand toegang tot de bedeling kon krijgen. In Amsterdam werd de termijn voor een protestant bedeld mocht worden bijvoorbeeld opgerekt van twee naar vier jaar. In Rotterdam was voor kerkelijke armen en de armhuizen de termijn naar twee jaar opgerekt en in Alkmaar naar twee of drie jaar. Volgens Spaans was het een gevolg van deze steeds hogere barrières dat de Staten zich genoodzaakt voelden de steden via een plakkaat terecht te wijzen.

“De Staten vonden het wellicht nodig stads- en dorpsbesturen erop te wijzen dat zij immigranten die na een jaar armlastig werden, toch op de een of andere manier in hun nieuwe woonplaats moesten ondersteunen, omdat niemand anders voor hen aansprakelijk kon worden gehouden.”³²

Ondanks dat deze wettelijke termijn dus al bestond was het lang de gewoonte gebleven dat iemand voor onderstand op zijn geboorteplaats terug kon vallen.³³ Hier werd mee gebroken toen de Staten van Holland en West-Friesland in 1682 een plakkaat uitvaardigden met betrekking tot het verzorgen van de armen. In dat plakkaat werd gesteld:

“Dat alle zodanige personen die uit enige plaatsen in de stad of op het platteland zijn vertrokken, na verloop van een jaar zullen worden verstaan niet meer te behoren tot de plaats van waar dezelve vertrokken zijn. Met als effect dat die plaatse van waar dezelve

³⁰ J. Spaans., ‘Sociale zorg en tolerantie: ‘Weduwen, wezen en vreemdelingen.’, In: T. De Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland Deel II 1572-1795* (Hilversum 2002) 255-286, aldaar 275.

³¹ ELO, Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6306, *Ordonnantie op het subsidieren van de armen van buiten, binnen dese stede komende ende alhier een jaar aan den anderen hare woonplaatse houdende* (1636).

³² Spaans, ‘Sociale zorg en tolerantie’ 275.

³³ Van Drie, ‘Akten van indemniteit van Zegveld,’ 46.

vertrokken zijn niet zal kunnen verplicht worden om aan zodanige personen of diens familie te presenteren de barmhartigheid die dezelve aan ingezetenen van haar plaatsen gewoon zijn te laten genieten.”³⁴

Tegelijk met het vervallen van de status van inwoner van een plaats na één jaar, werd de verplichting ingevoerd om diegenen die in armoede vervielen en langer dan één jaar in een plaats woonden te ondersteunen. “Personen of hare kinderen zullen niet gezonden mogen worden naar waar zij vertrokken zijn om daar gealimenteerd te worden.”³⁵

Deze algemene verplichting ging verder dan het oorspronkelijke doel van het plakkaat. In 1679 werd door de Staten van Holland en West-Friesland een commissie opgericht die moest onderzoeken of er regelgeving nodig was om het onderhoud van kinderen te regelen van ouders die naar een andere plaats vertrokken waren en daarna in armoede vervielen of overleden. Om dit te onderzoeken werd een commissie samengesteld bestaande uit de heren van Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Alkmaar, Hoorn en enige vertegenwoordigers van de Hoven.³⁶ Drie jaar later, in juli 1682 brachten zij hun advies uit dat volledig werd overgenomen door de Staten in bovenstaand plakkaat.³⁷

Hoewel dit plakkaat dus tot stand kwam uit een commissie waarin een aantal grote Hollandse steden vertegenwoordigd waren, was het plakkaat toch voor veel steden en plaatsen het startpunt van de invoering van akten van indemniteit. Het was niet een systeem wat van de ene op de andere dag ontstond, maar het ontwikkelde zich langzaam als verzameling van steeds verfijndere lokale wetgeving. Steden bleven zoeken naar de beste balans tussen het aantrekken van arbeidskrachten, nodig voor de economische en demografische groei, en het beschermen van de lokale armenvoorzieningen. Aan de ene kant trokken zij zich het plakkaat aan, maar gingen tegelijk op zoek naar manieren om het plakkaat te omzeilen. Het werd ook niet ontkend door de steden dat zij tegen dit plakkaat in handelden. Door de schout en Heilige Geest Armmeesteren van Overschie en Hogenban afgegeven akten eindigden bijvoorbeeld met de zin: “belovende over zulks ons niet te zullen behelpen met de waarschuwing van [...] dato den 8 augustus 1682.”³⁸ Deze akten eindigden dus met de opmerking dat het plakkaat van 1682 door deze akte teniet werd gedaan voor de desbetreffende persoon. Wat door de provincie op voorspraak van de grote Hollandse steden was geordonneerd werd door de meeste steden zoveel mogelijk weer teniet gedaan met de invoering van de akten van indemniteit. Het legt ook een spanning bloot tussen de lokale overheden en het overkoepelende gezag van de provincie als het gaat om de regulering van armenzorg.

Waarom de Staten juist op dit moment de noodzaak voelden op te treden is niet geheel duidelijk. De beschrijving in de kantlijn stelt dat de aanleiding was dat de Staten maatregelen wilden treffen voor kinderen die met hun ouders waren gemigreerd en daarna hun ouders

³⁴ SR, OSA, Inv. Nr. 1013, Stukken betreffende de werkzaamheden van de wijkmeesters, of commissarissen van de wijken, *Groot plakkaatboek van de Staten van Holland en Westfriesland 3^e deel*, pagina 1420 (1682).

³⁵ Ibidem.

³⁶ Nationaal Archief (NA), Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, Inv. Nr. 112, Gedrukte resoluties 1679, *Of eenigh reglement te maecken noopende het onderhoudt van de kinderen nagelaten bij onvermogenende personen uyt de ene plaats naer de andere getrocken zijnde* (30-3-1679).

³⁷ NA, Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, Inv. Nr. 115, Gedrukte resoluties 1682, *Regelement tot het onderhoudt van de kinderen nagelaten bij arme ende onvermogenende personen van de ene plaats naer de andere vertrokken zijnde* (8-8-1682).

³⁸ C.W. van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam in de 17e en 18e eeuw* ('s Gravenhage 1955)14.

verloren.³⁹ Dat het plakkaat echter verder gaat dan alleen maatregelen ten behoeve van deze groep te nemen, doet vermoeden dat er meer speelde. Het gebeurde in een periode dat armenzorginstellingen het financieel steeds lastiger kregen en steeds hogere barrières begonnen op te werpen voor een migrant bedeed kon worden. Armenzorg was van groot belang voor het beschermen van de openbare orde, wat er volgens Prak voor zorgde dat de Staten zich er mee besloten te bemoeien om te voorkomen dat het systeem zou instorten of migranten nergens meer terecht konden.⁴⁰ Gedurende de periode dat de economie bloeide en de armenzorg functioneerde was er geen aanleiding geweest voor de Staten zich er mee te bemoeien, maar toen de omstandigheden veranderden voelden zij die noodzaak wel.

Invoering van akten van indemniteit

In de jaren na de invoering van het plakkaat begonnen verschillende steden met het eisen van akten. Leiden voerde deze eis bijvoorbeeld in 1716 in. Op 22 oktober werd daar de ordonnantie op bedelaars en andere niet-ingezetenen uitgevaardigd. In deze ordonnantie werd aangekondigd dat besloten was dat Leiden voortaan aktes zou verlangen van immigranten. Er werd onderscheid gemaakt tussen migranten die van binnen en migranten die van buiten de provincie de stad in kwamen. Migrant vanuit Holland en West-Friesland hadden een schriftelijk bewijs nodig van het gerecht van de stad van herkomst dat deze stad hen weer zou opnemen als zij tot armoede vervielen. Voor migranten van buiten het gewest was een bewijs van borg “ten genoegen van de armenmeesteren” voor de komende twee jaar nodig.⁴¹ Deze mogelijkheid om borgstelling op een andere manier te regelen wanneer een akte niet mogelijk was, bijvoorbeeld omdat iemand afkomstig was van buiten de provincie waar de aktes minder gangbaar waren, bestond ook in andere steden. In Rotterdam werd bijvoorbeeld in 1790 besloten dat voortaan protestantse immigranten in plaats van een akte ook een borgsom konden gaan betalen ter waarde van 300 gulden.⁴² Zo werd dus gepoogd de grootste tekortkoming van het systeem, dat de vele buitenlandse migranten geen akte konden hebben, te verhelpen.

In Leiden bleek het systeem aanvankelijk niet goed te werken. De stad had in het begin van de achttiende eeuw een systeem van buurtmeesters ingesteld om toezicht te houden, maar dat werkte niet naar tevredenheid. In de keur van 1716 was vastgelegd dat de heren en raden van de wijken zich moesten laten informeren door hun knechten over vreemdelingen die zich in hun wijk vestigden zonder akte.⁴³ Vanuit de buurten zelf lijkt hier echter geen gehoor aan te zijn gegeven en handhaving via de buurtmeesters bleek niet te werken. Op een dergelijke zware taak zaten de buurtmeesters, die hun taak op vrijwillige basis uitvoerden, niet te wachten.⁴⁴

Al in 1724 besloot het stadsbestuur dat de knechts voortaan moesten rapporteren aan de schouten in plaats van de heren en raden van de buurten. De taak werd als te groot en tijdrovend voor de buurten geacht, waardoor er teveel over het hoofd zou worden gezien. Rapporteren aan de schout had bovendien als voordeel dat de schout bevoegd was gelijk op te treden bij onregelmatigheden.⁴⁵ Het lijkt er echter op dat deze verandering ook niet het gewenste resultaat opleverde. De knechten voerden het toezicht in de ogen van het stadsbestuur niet secuur genoeg uit.

³⁹ NA, Archief van de Staten van Holland, Inv. Nr. 112.

⁴⁰ Prak, ‘Armenzorg 1500-1800,’ 51.

⁴¹ ELO, Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6307, *Verordening op de bedelaars en andere niet-ingezetenen* (1716).

⁴² SR, OSA, Inv. Nr. 1013.

⁴³ G.P.M. Pot, ‘Het beleid ten aanzien van bedelaars, passanten en immigranten te Leiden, 1700-1795,’ In: *Leids jaarboekje* (1987) 82-95, aldaar 87-88.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

Deze slechte uitvoering was voor het stadsbestuur aanleiding een commissie op te richten om te kijken hoe de armenzorg beter kon worden ontlast door het weren van behoeftige immigranten. Hun opdracht was te evalueren waar vorige keuren zoals die van 1716 nog in te kort schoten en welke aanbevelingen daarover konden worden gedaan. Hoewel elke stad dus voor zichzelf een systeem van maatregelen inrichtte, werd daarbij ook goed gekeken naar keuren van andere steden. De commissie werd bijvoorbeeld expliciet gevraagd te kijken naar de manier waarop Haarlem de keur op de binnenkomende armen had geregeld.⁴⁶ Dat steden elkaar goed in de gaten hielden is niet verwonderlijk. Wanneer een andere stad immers effectiever was in het weren van immigranten betekende dat dat er meer immigranten naar een andere stad trokken. Elke stad had de vrijheid zelf beleid te maken, maar doordat steden elkaar goed in de gaten hielden ontstond er toch enige uniformiteit in het systeem. De commissie kwam uiteindelijk tot de conclusie dat de ordonnantie op zichzelf goed was, maar dat het ontbrak aan effectieve handhaving. Daarom was het advies om het salaris van de knecht die toezicht moest houden op nieuwe migranten te verhogen, zodat deze elke week een ronde kon maken om zo het toezicht op nieuw ingekomen migranten te versterken.⁴⁷ Het stadsbestuur kon dit gemakkelijk besluiten aangezien de buurten het salaris van de knechts in hun buurt moesten betalen.⁴⁸

Handhaving

Handhaving lijkt iets te zijn geweest waar meer plaatsen mee worstelden. In verschillende steden lag het toezicht bij verschillende instanties en bovendien ontwikkelde het systeem van toezicht in veel steden met de tijd. Niet elke stad had een standaardprocedure voor de handhaving op de ingekomen aktes van indemniteit. Dit blijkt bijvoorbeeld in de gemeente Schagen. In 1775 wilde Jan Lagendijk zich in Schagen vestigen en hij verzocht hierop aan het gerecht van de stad zich daar te mogen vestigen. Het gerecht wees er vervolgens in een brief aan hem op dat hij weliswaar voorheen in Schagen gewoond had, maar dat hij langer dan een jaar was weggeweest en dus volgens de ordonnantie van 1682 niet langer toebehoorde aan de stad Schagen. Het was hem dus nu verplicht een akte aan te leveren van de stad waar hij vandaan trok. Als hij dit niet binnen acht dagen zou doen, zou hij de stad worden uitgezet. Jan verklaarde hierop dat hij van plan was zich in Amsterdam te vestigen en daar het poorterschap te kopen.

De gerechtsbode die in Schagen belast was met het toezicht op de nieuw ingekomen migranten merkte vervolgens op dat Lagendijk helemaal niet vertrokken was, maar nog altijd in de stad woonde. In plaats van hem de stad uit te sturen richtte het stadsbestuur een commissie op om het geval te bespreken. Deze kwam wederom tot de conclusie dat iedereen die de stad binnenkwam een akte voor minstens zes jaar diende aan te leveren omdat de armenkas de druk anders niet aan zou kunnen. In plaats van een akte aan te leveren diende Lagendijk vervolgens opnieuw een rekest in, waarin hij schreef dat hij niet in staat was een akte te leveren, maar wel een bewijs van goed gedrag kon overleggen van Empel en Meerwijk. Inmiddels woonde Lagendijk toen al een jaar in Schagen zonder akte en was het acht maanden geleden dat hij de stad uitgezet zou worden. Op dit rekest besloten de regenten dat zij geen vrijheid hadden “buiten een behoorlijke acte van cautie van zes jaren iemands inwoning hier ter stede te accorderen.” Zij motiveerden dit besluit met het argument dat als meer mensen zonder akte inwoning zouden krijgen, de druk op de armenzorg te groot werd. Pas in juli 1776 werd uiteindelijk het bevel gegeven dat hij binnen acht dagen moest vertrekken, anders zou hij de stad uit worden gezet.

⁴⁶ ELO, Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6310, *Afschriften van een resolutie van het gerecht tot het weren van bedelaars* (1736).

⁴⁷ ELO, Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6311, *Rapport van het gerecht betreffende het weren van behoeftige niet-ingezetenen* (1736).

⁴⁸ Pot, ‘het beleid ten aanzien van bedelaars,’ 88.

Toen hij dit weer niet deed stonden in november op een dag de baljuw, vijf schepenen, de gerechtsbode en een dienaar van justitie voor het huis van de weduwe waar Jan verbleef. De dochter van de weduwe verklaarde echter aan de baljuw “liever hem met een pook door de borst te steken dan hem (Lagendijk) uit te leveren.” Na een hoop gescheld en geduw is Lagendijk uiteindelijk over de schutting weggevlucht. Hij lijkt daarop te zijn vertrokken, gezien hij daarna niet meer in de bronnen voor komt.⁴⁹

Dat het uiteindelijk bijna anderhalf jaar geduurd heeft voor Jan Lagendijk uitgezet kon worden laat zien hoe moeilijk het voor Schagen was effectief te handhaven. Zeker gezien er in Schagen blijkbaar geen eenduidige procedure bestond hoe omgegaan moest worden met iemand die zonder akte de stad inkwam en toch verzocht daar te mogen inwonen. Over het geval werden meerdere vergaderingen belegd en de burgemeesters richtten zelfs een commissie op om het geval te bespreken.

Andere steden zetten steeds verfijndere systemen op om migranten in de gaten te kunnen houden en zo nodig te kunnen handhaven als niet aan de eis van het hebben van een akte werd voldaan. In een aantal steden kregen wijkmeesters hierin een belangrijke taak. In Schoonhoven bijvoorbeeld werd het vanaf het einde van de achttiende eeuw de taak van de wijkmeester om toezicht te houden op migranten die zich in hun wijk vestigden. Zij visiteerden de migranten regelmatig en berichtten aan het stadsbestuur over: personen die van buiten in de stad zijn komen wonen, personen die hun akte aan de wijkmeester overdroegen, personen die toezeiden hun akte bij de volgende visitatie te overhandigen, personen die zeiden hun acte bij de secretarie van de gemeente of kerk te hebben gebracht en personen die geen akte konden overhandigen. Zij stelden hiervan een gestandaardiseerd rapport op, wat het voor het stadsbestuur veel makkelijker maakte het overzicht te houden en op tijd in te grijpen.⁵⁰

Ook Rotterdam kende een dergelijk systeem van wijkmeesters. Hun taken bestonden uit het houden van toezicht op de binnenkomende vreemdelingen, met speciale aandacht voor vreemdelingen over wie de kerk bezwaren had, dienstmeiden en knechten. Daarnaast behoorden het weren van vagebonden en bedelaars en het contact houden met verhuurders en herbergiers tot hun taken. Deze herbergiers en verhuurders moesten aan de wijkmeesters rapporteren wanneer migranten in de stad wilden huren of verblijven. Het belangrijkste controlemiddel waren de akten van indenniteit: de wijkmeesters moesten er op toezien dat geen arme vreemdeling zich vestigde zonder een geldige akte van een andere plaats. Wanneer een arme migrant de stad binnenkwam meldde deze zich bij de Heren Commissarissen van de Wijken. Deze commissarissen besloten of een vreemdeling mocht blijven of niet. Vreemdelingen die mochten blijven werden door de wijkmeesters goed in de gaten gehouden, zeker in de periode dat de akte nog niet was overhandigd. Vreemdelingen kregen daar doorgaans zes weken de tijd voor na aankomst in Rotterdam.⁵¹

Uitvoering

De handhaving verschilde dus sterk per stad, ook in effectiviteit. In de uitvoering blijken net zo goed grote verschillen te zijn geweest. In de verschillende steden waren doorgaans meerdere partijen betrokken bij de armenzorg. Uitgangspunt was vaak dat gemeenschappen voor hun eigen armen moesten zorgen. Dit had vooral betrekking op kerken en andere geloofsgemeenschappen, zij werden geacht voor hun eigen armen te zorgen. In Rotterdam werd

⁴⁹ RAA, Archief van de gemeente Schagen, Inv. Nr. 59, *Stukken betreffende het niet toelaten binnen Schagen van personen zonder akten van indenniteit en bewijzen van goed gedrag.*

⁵⁰ SMH, archief van de stad Schoonhoven, Inv. Nr. 2687.

⁵¹ SR, OSA, Inv. Nr. 1012, *Voorstel vanwege het college van wijkmeesters aan de weth. Betreffende de herziening van de bestaande wijkindeling en de ordonnantie op de inwoning van vreemdelingen.*

dit bijvoorbeeld vastgelegd in een vroedschapsresolutie in 1702.⁵² In veel steden leidde dit tot een onderscheid tussen kerkelijke armen en stadsarmen. Overigens betekende het toebehoren aan de stadsarmen niet automatisch dat de bedeling bekostigd werd door het stadsbestuur, beide soorten armenzorg waren voor de financiering voornamelijk afhankelijk van giften.⁵³ In hoeverre het stadsbestuur betrokken was bij de uitvoering en financiering verschilde sterk per stad. In sommige steden werden wel pogingen gedaan tot centralisatie, maar bleef de uitvoering toch vaak in handen van onafhankelijke instellingen, voornamelijk de diaconie. Delft was hierop een uitzondering, waar het stadsbestuur actief zetel nam in het bestuur van de armenzorg en dit samen met de diaconie organiseerde.⁵⁴

Dat er meerdere organisaties naast elkaar verantwoordelijk waren voor de armenzorg in een stad zorgde ervoor dat organisaties ook probeerden het alimenteren van personen af te schuiven op andere organisaties. Instituties probeerden de vraag wie verantwoordelijk was voor welke armen te herdefiniëren in hun voordeel. De kerkenraad van de Gereformeerde diaconie van Rotterdam schreef bijvoorbeeld in 1760 aan het stadsbestuur dat zij meenden dat iemand die geen lidmaatschap van de parochie had, automatisch tot de stadsarmen behoorde.⁵⁵ Andersom diende in november 1758 een zekere Marcus Elshout een verzoek tot bijstand in voor hem en zijn zeven kinderen bij het stadsbestuur van Rotterdam. Het stadsbestuur besloot hem door te verwijzen naar de diaconie, die daarop terugschreef aan het stadsbestuur dat de heer Elshout woonachtig was in Kralingen en daar dus alimentatie behoorde aan te vragen en dat de diaconie van Rotterdam dus geen verantwoordelijkheid droeg voor dit gezin. Want, zo beargumenteerden ze, als dat voor een Kralinger zou worden toegestaan, vragen dadelijk ook mensen uit Hillegersberg of andere aangrenzende gebieden hulp aan, wat tot veel te hoge lasten zou leiden.⁵⁶

Toen het stadsbestuur dit daarna voorlegde aan de diaconie van Kralingen, nam men dit in Kralingen hoog op. “Waar in de gemelde kerkenraad voor alles eerst hare bevreesding moet te kennen geven over het ongefundeerde en abusieve bericht der Diakonen van Rotterdam.” Zo schreven zij terug. Volgens de diaconie van Kralingen was het niet de woonplaats, maar de parochie waar iemand naar de kerk ging die bepalend was voor wie voor de bedeling verantwoordelijk moest worden gehouden. Het conflict liep zo hoog op dat het tot aan de classis werd doorgevoerd. Die verwezen terug naar een besluit uit 1724:

“De vergadering oordeelt voegzaam dat de lidmaten, tot armoede vervallende; of zo de ouders van kinderen lidmaten zijn, en sterven, de nagelaten kinderen onderhoud nodig hebben, als dan behoorden onderhouden te worden, waar zij lidmaten zijn, of lidmaten geweest zijn. En dat dit aan haar de heren burgemeesters van Rotterdam zal geremonstreerd worden.”

Om de vraag te beantwoorden wie voor welke arme verantwoordelijk was moesten hier dus vier partijen aan te pas komen: het stadsbestuur van Rotterdam, de diaconieën van Kralingen en Rotterdam, en de classis. Er was hier duidelijk sprake van een poging tot afwenteling, aangezien in eerdere vergelijkbare gevallen uit dezelfde straat in Kralingen de diaconie van Rotterdam wel

⁵² SR, OSA, Inv. Nr. 1013.

⁵³ SR, OSA, Inv. Nr. 2791 t/m 2794, *Kwartaalrekeningen van de Gereformeerde diaconie over de armenzorg zowel betreffende de diakonale armen als de stadsarmen* (1799-1800).

⁵⁴ I. van der Vlis, *Leven in Armoede: Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Rotterdam 2001) 47.

⁵⁵ SR, OSA, Inv. Nr. 2789, *Stukken ingekomen van de gereformeerde diaconie en gereformeerde instellingen van weldadigheid* (1721-1802).

⁵⁶ Ibidem.

bereid bleek alimentatie te betalen.⁵⁷ Opvallend is dat de classis dus uiteindelijk de stad Rotterdam meedeelde hoe de armenzorg werd verdeeld. Het laat de grote mate van autonomie zien die de verschillende instellingen in het systeem bezaten. Ook is deze zaak symbool voor tot wat voor ingewikkeld en gefragmenteerd systeem de akten van indemniteit waren uitgegroeid. Afwenteling vond dus niet alleen tussen verschillende steden, maar ook tussen verschillende instituties plaats. Al deze instituties verzamelden en gaven deze akten dan ook zelf uit. Het stadsbestuur zag hier streng op toe, omdat wie aan geen enkele institutie of stad behoorde, uiteindelijk een probleem voor het stadsbestuur zou vormen. Voor de openbare orde omdat iemand tot bedelen of vagebonden verviel, of als kostenpost omdat toch iemand deze persoon moest onderhouden.

Samenwerking tussen steden

De fragmentatie van het systeem zoals hierboven beschreven, werd ook in de tijd zelf al als nadelig ervaren. Hoewel er geen regie vanuit de provincie was, namen sommige steden wel zelf het initiatief om de uitwisseling van akten soepeler te laten verlopen. In 1780 kwamen Den Haag en Haarlem bijvoorbeeld bijeen met als doel de uitwisseling van migranten tussen de twee steden soepeler te laten verlopen. In het verleden waren er aan migranten tussen de twee steden akten voor slechts een bepaalde tijd meegegeven. De stad Haarlem stelde voor deze allemaal met terugwerkende kracht om te zetten in onbepaalde tijd. Den Haag was hier echter op tegen. Uiteindelijk werd overeengekomen voortaan alle migranten van de ene naar de andere stad een akte te verlenen en dat zij “over en weder zouden worden geaccordeerd zonder enige bepaling van tijd.”⁵⁸ Ook andere steden sloten dit soort onderlinge verdragen af. Dordrecht gaf bijvoorbeeld officieel geen akten af, maar had wel met de stad Rotterdam afgesproken dat migranten die vanuit Dordrecht naar Rotterdam trokken recht hadden op readmissie. Dordrecht nam hen dus weer op als zij in Rotterdam tot armoede kwamen te vervallen.⁵⁹

Als een migrant eenmaal een akte had, kon het gebruik daarvan relatief simpel zijn. De armenzorginstelling in de stad van vestiging stuurde een brief naar de verantwoordelijke instelling in de plaats van herkomst die dan voorzag in alimentatie. Dit kon gaan door geld te geven aan de bedelingsinstelling in de woonplaats, of door rechtstreeks te voorzien in de nodige levensmiddelen. Toen de zus van Barber Klaas Verweij in Oudekerk bijvoorbeeld overleed, met wie zij een kinderschool had, verviel zij in armoede. De diaconie van Oudekerk stuurde hierop een brief naar de diaconie van Haastrecht. Hoewel het al 15 à 16 jaar geleden was dat Barber Klaas Verweij Haastrecht met een akte verliet, besloot de diaconie van Haastrecht toch voor haar te voorzien. De Haastrechtse diaconie voorzag in brood, turf en de huishuur.⁶⁰

Conclusie

Het invoeren van de vereiste van een akte van indemniteit in de meeste Hollandse steden was een reactie op het plakkaat van 1682. In feite diende het er toe het daarin genomen besluit te kunnen omzeilen. De manier van handhaving liep sterk uiteen tussen de verschillende steden. Vaak ging dit op een zeer lokaal niveau, bijvoorbeeld via de buurten. Steden ontwikkelden een steeds beter systeem om de akten te handhaven en zo arme migranten te weren uit de stad om

⁵⁷ SR, OSA, Inv. Nr. 2789.

⁵⁸ Haags Gemeentearchief (HGA), Oud archief van 's Gravenhage, Inv. Nr. 1158, Verklaringen en andere stukken betreffende het al of niet afgeven van acten van indemniteit door de Magistraat van andere steden, *Extract uit het memoriaal van Ed. Groot. Achtb. Heeren burgemeesteren en regeerders der stad Haarlem (1780)*.

⁵⁹ SR, OSA, Inv. Nr. 1027.

⁶⁰ SMH, Archief van de stad Haastrecht, Inv. Nr. 321, *Brief van Oudekerk aan Haastrecht over de ondersteuning van iemand met een akte van indemniteit (6-7-1744)*.

de armenzorg te beschermen. Om de armenzorg verder te ontlasten probeerden steden de kosten voor het onderhoud van hen die tot armoede vervielen zo veel mogelijk op elkaar af te schuiven, zoals ook de verschillende instanties deden die betrokken waren bij de uitvoering van armenzorg en de akten. Deze fragmentatie werd in de steden als nadelig ervaren en er werden dan ook af en toe initiatieven genomen om onderling af te stemmen over het gebruik van akten. Afspraken kwamen echter slechts af en toe van de grond. Het systeem kan vooral gekenmerkt worden als versnipperd. Doordat steden elkaar wel goed in de gaten hielden, ontstond er toch een zekere mate van uniformiteit.

2. Wel of geen akten

Het is duidelijk dat het voornaamste doel van plaatsen om deel te nemen aan de akten van indemniteit het ontlasten van de lokale armenzorg was. Niet voor elke stad leidde dit echter tot de conclusie dat er zo streng mogelijk moest worden opgetreden tegen de instroom van arme immigranten. Steden besloten voor zichzelf wel of niet mee te doen, schaften het systeem op een later moment weer af, of gingen juist weer meedoen. De keuzes die hieraan ten grondslag lagen lijken deels een resultaat te zijn geweest van de lokale economische omstandigheden en de druk op de armenzorg die werd ervaren. Daarnaast probeerden lokale instituties invloed uit te oefenen op het stadsbestuur om migratie meer te beperken of juist toe te staan. Hierbij hadden verschillende instanties verschillende belangen. Fabrikanten wilden bijvoorbeeld soms juist meer migranten toestaan om als arbeidskracht te kunnen dienen. Veel armenzorginstellingen probeerden juist weer zo min mogelijk arme migranten binnen te krijgen die ze dan zouden moeten bedelen. Dit hoofdstuk gaat in op de keuzes die ten grondslag lagen aan het gekozen beleid en hoe verschillende actoren vanuit hun eigen belang invloed probeerden uit te oefenen op deze keuzes. In de verschillende steden leidde deze afweging tot verschillende uitkomsten, wat nadelig uitpakte op het systeem als geheel.

Financiële problemen in de armenzorg

De economische stagnatie die in de Republiek vanaf de zeventiende eeuw inzette, leidde er toe dat stadsbesturen en armenzorginstellingen zich geconfronteerd zagen met een toename van het aantal mensen dat gedwongen terug moest vallen op de bedeling om rond te komen.⁶¹ De commissie die in Leiden onderzoek deed naar de effectiviteit van de keuren op binnenkomende migranten beschreef hoe in de stad vroeger de banen rijkelijk voorhanden waren, maar hoe dat nu niet langer het geval was waardoor de stad “althans opgepropt is met behoeftige personen.”⁶²

Deze economische problemen waren in meer steden voelbaar. Dat de armenzorg het zwaar had is dan ook een beeld dat in veel steden naar voren komt. De Schoonhovense kerkenraad had het in 1741 en '42 zo zwaar dat ze niet meer in staat was aan haar betalingsverplichtingen te voldoen. In maart 1741 schreef de diaconie aan het stadsbestuur dat de financiële situatie was verslechterd door de duurte van levensmiddelen. Het jaar daarop kon het niet langer de verplichte betalingen voldoen. De diaconie van Schoonhoven verzorgde namelijk niet zelf haar armen, maar plaatste deze in het gemeentelijk armenhuis en betaalde daarvoor de kosten aan het armenbestuur. In juli 1742 was de situatie zo erg geworden dat de diaconale armen zonder pardon uit het armenhuis werden gezet.⁶³ Naast de economische situatie die in de hele Republiek minder was geworden, lag dit risico van plotselinge stijging van de kosten van levensmiddelen altijd om de hoek voor de armeninstellingen. Hoewel de prijsschommelingen in de Republiek relatief gering waren ten opzichte van omringende landen, kwamen toch ook hier veel mensen in de problemen door plotselinge prijsstijgingen.⁶⁴

In andere steden werd de relatie tussen het aantal (ingekomen) armen en de slechte financiële staat van de armenzorginstellingen naar voren gebracht door de instellingen zelf als voornaamste argument. In 1765 schreef de gereformeerde diaconie van Rotterdam aan het stadsbestuur dat de verbouwing van het weeshuis een te zware stempel drukte op de financiën, doordat de hoeveelheid armen hoog bleef.⁶⁵ In 1792 legden de regenten van het

⁶¹ Van Leeuwen, *De rijke Republiek*, 223-224.

⁶² ELO, Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6311.

⁶³ SMH, Archief van de Hervormde gemeente Schoonhoven, Inv. Nr. 6, *Acta van de kerkenraadsvergaderingen 1736-1744* (5-3-1741, 1-4-1742 en 25-7-1742).

⁶⁴ Van Leeuwen, *De rijke Republiek*, 188-189.

⁶⁵ SR, OSA, Inv. Nr. 2789.

aalmoessiershuis en de Rooms-Katholieke armenzorg in Alkmaar een nog directer verband tussen de situatie van de armenzorg en het inkomen van arme migranten. De stad Alkmaar maakte toen sinds enkele jaren geen gebruik meer van de akten van indemniteit. In reactie hierop schreven de regenten van de armenzorg dat zij bezwaard waren met een aantal van buiten afkomstige armen die nooit hun verantwoordelijkheid zouden zijn geweest als de akten nog door de stad vereist werden:

“Door het emploi van allerhande kwalijke praktijken van de van buiten inkomende lieden, als door het ontbreken van een stipte observatie van het aan het werk stellen van de bepaalde praktijken, is dezelve thans met het onderhoud van een aantal van buiten inkomende behoeftigen bezwaard, die anders nimmer ten laste van hun comptoire zouden zijn gekomen.”⁶⁶

Ontevredenheid over de effectiviteit

De stad Alkmaar is een interessante casus als het gaat om de keuze van plaatsen om al dan niet deel te nemen aan het innen en uitgeven van akten van indemniteit. Aanvankelijk koos ook Alkmaar om na de ordonnantie van 1682 zich van dit systeem te bedienen, maar in 1785 besloot de stad deze toch af te schaffen, om hier in 1792 weer op terug te komen.

Een belangrijke overweging voor het stadsbestuur van Alkmaar om de akten af te schaffen, lijkt te zijn geweest dat zij oordeelden dat het systeem van akten niet goed werkte. Ze beklagden zich daarbij over twee aspecten: dat er veel migranten waren die uit plaatsen kwamen waar geen akten werden uitgegeven, en dat het vaak moeilijk was om de beloofde alimentatie te innen van de plaats waarvan iemand wel een akte had:

“Niet alleen de moeilijkheid van wederverkrijging van alimentatie aan personen hier met zodanige akte verleend, maar ook dat luiden van geringe staat, welke van andere plaatsen daar zodanige akte niet verleend worden, zich alhier wilden nederzetten, hierin belemmerd werden.”⁶⁷

Het systeem voldeed dus niet aan het doel van het beschermen van de eigen armenzorg tegen de inkomst van arme migranten. De tweede reden dat de stad Alkmaar beter af dacht te zijn zonder de akten is dat de stad juist economisch profijt dacht te hebben van de inkomst van migranten van lagere status. Een stad of andere plaats zou zeer veel “contribuëren van de inkomst van werklieden en andere personen van geringe komaf.”⁶⁸ De afweging van de stad Alkmaar bestond dus uit twee delen: ontevredenheid over het functioneren van de akten en economische belangen.

Alkmaar was niet de enige stad waar het stadsbestuur ontevreden was met het functioneren van de akten. In een ongedateerd rekest aan de Staten van Holland schreven schouten van verschillende dorpen in Zuid-Holland dat het “bekomen van zulke actens van tijd tot tijd moeilijker wordt, door de onverschilligheid of nalatigheid van degenen van wie zulke actens gevorderd wordt.”⁶⁹ De schuld lijken zij niet te hebben gegeven aan de migranten zelf, maar aan het falen van het systeem. Zij vroegen namelijk aan de Staten om de akten voor iedereen verplicht te stellen en daarnaast te ordonneren dat verhuurders voortaan niemand meer een woning mochten verhuren als de huurder niet over een akte beschikte. Zowel Alkmaar

⁶⁶ SAA, Stadsarchief Alkmaar, Inv. Nr. 189, *Register van bij vroedschap en burgemeesters ingekomen rekest* (1782-1797) 172-173.

⁶⁷ SAA, Stadsarchief Alkmaar, Inv. Nr. 64, *Register van de resoluties van de vroedschap* (1780-1783) 170.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ SR, OSA, Inv. Nr. 1008, *Ingekomen stukken van stads- en ambachtsbesturen, waarbij zij verklaren geen akten van indemniteit af te geven, noch deze te accepteren (zj)*.

als deze niet bij naam genoemde dorpen weten de ineffectiviteit van het systeem dus aan het feit dat het systeem niet over heel Holland- en West-Friesland was verplicht, maar een lappendeken was van steden die wel of niet meedoen.

De vraag hoe effectief het systeem echt was, is moeilijk te beantwoorden omdat de mensen die een stad inkomen met of zonder akte weliswaar terug te vinden zijn in de bronnen, iedere arme die werd afgeschrikt door het eisen daarvan en besloot niet te migreren is dat niet. Het is dus niet mogelijk te kwantificeren hoe effectief arme migranten uit de plaatsen werden geweerd. Wel is het mogelijk te bekijken wat de akten een stad financieel opleverden. Figuur 1 laat zien wat de stad Rotterdam, een stad die relatief streng toezicht hield op het gebruik van de akten, binnenkreeg en uit gaf door de akten.

Geldstromen van de gereformeerde diaconie Rotterdam: 13-weekse rekening				
	4e rekening 1799	1^e rekening 1800	2^e rekening 1800	3^e rekening 1800
Inkomsten ontvangen van geïndemneerden elders diaconie	f. 895	f. 1088	f. 947	f. 319
Inkomsten ontvangen van geïndemneerden elders Stad	f. 997	f. 497	f. 1163	f. 624
Uitgaven indemnatieboek en geïndemneerden bij andere posten diaconale armenzorg	f. 3048	f. 1760	f. 2092	f. 1704
Uitgaven indemnatieboek en geïndemneerden bij andere posten stadsarmenzorg	f. 5434	f. 3473	f. 3813	f. 3416

*Figuur 1: Inkomsten en uitgaven van de gereformeerde armenzorg en de stadsarmenzorg in Rotterdam, 13 weeks totaal.
Bron: SR, OSA, Inv. Nr. 2791 – 2794.*

Uit de 13-weekse rekeningen van de gereformeerde diaconie en de stadsarmenzorg van Rotterdam blijkt voor de bekeken periode steeds dat de uitgaven voor geïndemneerde Rotterdammers hoger lagen dan de inkomsten die de armenfondsen hadden uit houders van een akte van elders. Bovendien blijkt dat de bijdrage van deze akten aan het totaalbedrag dat de fondsen uitkeerden gering was. Voor de vierde rekening van 1799 blijkt bijvoorbeeld dat de inkomsten van geïndemneerden elders voor de gereformeerde diaconie slechts 3,8 procent van de totale inkomsten (f. 23.708) uitmaakten. Voor de stadsarmenzorg lag dit percentage nog lager, slechts 1,9 procent van de totale inkomsten (f. 53.119) kwam binnen door de akten. Deze verhoudingen lagen in de kwartaalrekeningen daarna ongeveer hetzelfde.⁷⁰ Inkomsten kwamen vooral uit collecten en bezit van de fondsen. Het lijkt op basis van deze cijfers dus terecht dat steden twijfelden of de akten van indemniteit in de bestaande vorm wel een effectief middel vormden de armenfondsen te ontzien. Het is ook logisch dat de cijfers zo laag waren, niet alle steden gebruikten akten en zeker als men van buiten Holland en zeker van buiten De Republiek kwam, was het meebrengen van een akte voor veel migranten niet mogelijk.

Ondanks de twijfels aan de werking van het systeem en de goede bedoelingen van het stadsbestuur van Alkmaar was het gemeentebestuur in 1792 genoodzaakt de afschaffing van de akten terug te draaien en de eis voor een 6-jarige borgstelling opnieuw in te voeren. In de jaren na de afschaffing van 1785 was de druk op de Alkmaarse armenzorg hoog. In 1791 diende het

⁷⁰ SR, OSA, Inv. Nr. 2791-2494 (1799 – 1800).

bestuur van het wees- en armenhuis een rekest in bij de gemeente Alkmaar dat de financiële nood zo hoog was geworden dat het kostgeld van het wees- en armenhuis omhoog moest om financieel het hoofd boven water te houden.⁷¹ Het jaar daarop diende het Roomse armenhuis een verzoek in bij het stadsbestuur om extra collectes te mogen houden vanwege de slechte staat van de financiën van het armenhuis.⁷²

Onder deze omstandigheden schreven de regenten van het Roomse armencomptoir en het aalmoesiershuis een rekest aan de stad waarin zij smeekten de akten weer te gaan eisen. Want zo stelden zij, door het afschaffen van de borgbrieven zijn armen onder hun zorg gekomen die daar voorheen nooit zouden zijn beland.⁷³ De combinatie van deze stroom klachten over de slechte financiële staat van de armenfondsen en de rechtstreekse link die in dit rekest werd gelegd met de afschaffing van de akten lijkt voor genoeg druk te hebben gezorgd op het stadsbestuur dat uiteindelijk besloten werd toch weer borgtochten voor de duur van 6 jaar te gaan eisen van nieuw binnenkomende migranten. In de ordonnantie die door het stadsbestuur werd uitgevaardigd waarin dit bekend gemaakt werd, is zelfs de volledige alinea over de armen die nu bedeed worden door de armenfondsen die dat anders nooit zouden zijn geweest overgenomen.⁷⁴

“De heren burgemeesteren en vroedschappen der stad Alkmaar door regenten van de armencomptoiren alhier voorgedragen zijnde, dat zij in hunne qualiteiten hadden ondervonden dat de bekendmaking bij vroedschapsresolutie van den 3-2-1785 gearresteerd waar bij wel met een heilzaam oogmerk en ter bereiking van dien, onder de daarbij gestelde precautien, het eisen en verlenen van zesjarige borgtochten voor luiden, welke van elders zich alhier metterwoon willen nederzetten, of van hier naar andere plaatsen verhuizen willen, is afgeschaft niet alleen aan het bedoelde oogmerk niet had geantwoord, maar integendeel zo door het emploi van allerhande kwade praktijken der van buiten inkomende luiden als door de bezwaarlijkheid ener stipte observatie der gestelde precautien ten uitersten nadelig voor de armencomptoiren was geworden, hebben, na deliberatie, goedgevonden, met intrekking en buiten effect stelling der bekendmaking van den 8-2-1785, bij deze te verklaren en bekend te maken, dat voortaan voor luiden van elders hier metterwoon inkomende, of van hier naar elders verhuizende, weder zodanige borgtochten zullen geëist of verleend worden, als voor dato van de voorschrevene.”⁷⁵

In de korte notulen van de vergadering van de burgemeesters wordt nog eens duidelijk dat de lobby van de armencomptoiren de doorslag heeft gegeven. Hoewel zij wederom benadrukten dat het verlenen van de akten werd ondermijnd door “de illegale praktijk welke daaromtrent in onderscheide steden en plaatsen gevonden word”, concludeerden ze dat de armenfondsen al zo zwaar onder druk stonden dat zij de extra instroom veroorzaakt door het afschaffen van de akten niet konden dragen.⁷⁶ Deze extra instroom lijkt maar om een gering aantal mensen te zijn gegaan, de fondsen zelf spraken voor de periode van zeven jaar van “een aantal van buiten inkomende behoeftigen.”⁷⁷ Het lijkt dus niet zozeer de omvang van migratie te zijn geweest, als wel de bestaande financiële problemen die de doorslag gaven. De stad Alkmaar moest maatregelen

⁷¹ SAA, Stadsarchief van Alkmaar, Inv. Nr. 174, *Uitgaande stukken van de stad Alkmaar* (1791) 154-155.

⁷² SAA, Stadsarchief van Alkmaar, Inv. Nr. 189.

⁷³ SAA, Stadsarchief Alkmaar, Inv. Nr. 189.

⁷⁴ SAA, Stadsarchief Alkmaar, Inv. Nr. 67.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ SAA, Stadsarchief Alkmaar, Inv. Nr. 189.

nemen en gezien dat niet kon door op de bedeling van de eigen bevolking te korten, waren migranten een voor de hand liggende zondebok.

Alkmaar was niet de enige stad waar er flink werd gelobbyd bij het stadsbestuur. In Leiden begon men in de loop van de achttiende eeuw te twijfelen aan de voordelen die het systeem van akten van indemniteit had voor de stad. Net als in Alkmaar werd het argument aangevoerd dat de instroom van immigranten bij zou dragen aan het economische succes van de stad. Textielabrikanten meenden dat het vereisen van een akte afschrikkend zou werken voor textielarbeiders om naar Leiden te trekken. Toch waren het uiteindelijk de regenten van het Huiszittenhuis, een armenzorginstelling, die in 1785 het gerecht verzochten de akten af te schaffen. Hun simpele argument was dat Leiden meer akten uitgaf dan ontving en de akten in Leiden dus juist geld kostten aan de armenzorginstellingen. Het is daarop niet formeel afgeschaft, maar Leiden stopte wel in 1785 met het uitgeven van akten.⁷⁸ Dit laat het grote risico zien van een systeem dat zo decentraal geregeld is: steden nemen alleen deel op het moment dat zij denken daar zelf voordeel uit te halen.

Pot schrijft in 'Arm Leiden' dat het stopzetten van het uitgeven van akten nog een ander effect had. Volgens hem was het niet een manier om kosten te besparen, maar juist een manier om te voorkomen dat te veel Leidenaren emigreerden. Wanneer arbeiders Leiden wilden verlaten, maar geen akten meekregen zouden ze zich volgens hem wel twee keer bedenken of zij Leiden moesten verlaten. Bij het verlaten zouden ze immers geen recht hebben op ondersteuning uit Leiden. Volgens Pot was het stopzetten van de uitgifte dus een manier om arbeiders juist in de stad te houden, in tijden waarin periodiek sprake was van een tekort aan arbeidskrachten in de stad.⁷⁹

Hoewel het niet uit te sluiten is dat dit argument meespeelde bij het uiteindelijke besluit om geen akten meer uit te geven, lijkt dit niet de doorslag te hebben gegeven. Dit blijkt uit de notulen van de commissie van de vroedschap die belast was met het toezicht op het huiszittenhuis. De directe aanleiding voor het verzoek van de regenten van het huiszittenhuis aan de burgemeesters om het geven en nemen van aktes op te schorten, was de slechte financiële staat van het huis. Dit kwam aan het licht toen de burgemeesters de jaarrekeningen van 1783 en 1784 controleerden en opmerkten dat er van de binnengekomen erfenissen wel heel weinig werd gespaard. De regenten van het huis verklaarden daarop dat dit kwam omdat deze eerst gebruikt moesten worden om de opgelopen schulden, onder andere bij de armenbakkerij, af te lossen. De slechte financiën weten zij aan een combinatie van hoge turfprijzen en een terugloop in de inkomsten uit giften. Daarnaast blijkt uit de notulen dat de regenten zich beklaagden over het feit dat zij veel meer mensen met een akte alimenteerden, dan dat er mensen die in Leiden woonden die gealimenteerd werden door andere steden.

“Dat het zelve tot merkelyk voordeel dezer armenkas naar alle schijn zou strekken, naardien zij door de buiten deze stad zo rijkelyk gegeven wordende bedelingen oneindig meer aan met akten van hun naar elders vertrokken en daar gealimenteerd wordende personen moeten intrekken, dan zij genieten van die welkens met acte van cautie hierin zich komen neerzetten.”⁸⁰

Nadat dit rekest werd voorgelegd aan de burgemeesters vroegen zij om advies aan de vroedschapscommissie. Deze antwoordde dat dit inderdaad voordelen zou hebben en dat

⁷⁸ Davids, 'Migratie te Leiden in de 18^e eeuw,' 138.

⁷⁹ G.P.M. Pot, *Arm Leiden: Levensstandaard, bedeling en bedeeden. 1750-1854* (Hilversum 1994) 176.

⁸⁰ ELO, Stadsarchief II, Vroedschapscommissie tot de zaken van het huiszittenhuis, Inv. Nr. 6413, *Notulen met bijlagen 1753-1785* (7-4-1785) ffff3.

verschillende fabrikanten al enige jaren opriepen tot de afschaffing van het vereisen van aktes. Fabrikanten hoopten dat het afschaffen zou “te zullen kunnen strekken om te vervullen het gebrek aan bekwame werklieden.”⁸¹ Bovendien wezen de leden van de commissie erop dat Utrecht en Amsterdam al geen akten eisten en dat dit daar prima liep. Er volgde dan ook een positief advies en er werd een provisionele resolutie ingediend. In de bronnen is geen officieel besluit terug te vinden, maar in datzelfde jaar stopte Leiden met het uitgeven van akten. Bestaande akten werden nog wel gehonoreerd⁸² en Leiden bleef nog wel akten inzamelen. De lobby van fabrikanten en de armenzorg had dit samen, hoewel vanuit compleet andere belangen, teweeggebracht.

In Alkmaar en Leiden lobbyden de armenzorginstellingen dus bij het stadsbestuur, maar toch hadden beide instellingen volledig tegenovergestelde belangen. De een dacht economisch voordeel uit de afschaffing te halen, de ander uit de invoering. De partijen namen dus vooral een houding aan tegenover het systeem die hun eigen belang het beste diende.

Uitzondering Amsterdam

Een belangrijke uitzondering op het akten-systeem was Amsterdam. In tegenstelling tot Leiden en Alkmaar die wel akten eisten maar daar ook weer mee stopten heeft Amsterdam nooit aktes verlangd van immigranten. Het belangrijkste argument van het stadsbestuur van Amsterdam om niet deel te nemen was in lijn met één van de argumenten die Alkmaar en de fabrikanten in Leiden gaven, namelijk economisch. Het stadsbestuur van Amsterdam was zich ervan bewust dat de inkomst van nieuwe migranten nodig was om de bevolking op peil te houden en de stad te voorzien van de broodnodige arbeidskrachten.⁸³

In 1681, vlak voor andere steden begonnen met het invoeren van de akten van indemniteit, overlegde het stadsbestuur met de regenten van het nieuwe- en oude huizenthuis, die de stedelijke armenzorg regelden. Zij bespraken de vraag of het nodig was meer maatregelen te treffen tegen de inkomst van arme migranten. Dit gebeurde in een tijd waarin sprake was van grote druk op de armenzorg: in de jaren daarvoor was de hoeveelheid brood per bedeelede teruggebracht en vanaf het jaar daarna werd de bedeling in de zomer nog verder teruggeschoefd.⁸⁴ Hoewel stadsbestuur en regenten van de huizen het er over eens waren dat er een probleem was met de inkomst van binnenkomende migranten, waren zij het er ook over eens dat de instroom van nieuwe migranten niet mocht worden beperkt.

“Dat men wel enige ordes behoorde te stellen tot wering van de vreemde en van buiten komende armen als mede in het geven van publieke aalmoezen te geven des zomers dan met die omzichtigheid, dat daarvoor niet werden geweerd allerlei soorten van arbeidslieden en varend volk. [...] De meeste armen zien dat door luiigheid, bandeloosheid en ongebondenheid hare armoede dagelijks vermeerderen dan om den zulks onder generale regelen de christelijk mededogen aan onze landaard eigen, het koren is met kaf vermengd en om 't zelve te zuiveren laten wij aan den here des oogst.”⁸⁵

De regenten van het Nieuwezijdse huis schreven dit als antwoord op de vraag die door het stadsbestuur aan hen was voorgelegd, welke maatregelen genomen konden worden tegen de

⁸¹ ELO, Stadsarchief II, Inv. Nr. 6413.

⁸² ELO, Archief der Nederlandse Hervormde diaconie te Leiden, Inv. Nr. 403, *Register van uitgaande stukken 1769-1809*.

⁸³ Van Leeuwen, *Amsterdam en de armenzorg*, 152-153.

⁸⁴ H.O. Heerma van Vos, *De armenzorg te Amsterdam in de 17^e eeuw*, (Amsterdam 1958) 64.

⁸⁵ *Protocol van notulen Nieuwezijdse huizenthuis* (19/21-3-1681). Gepubliceerd als bijlage in: Heerma van Vos, *De armenzorg te Amsterdam*, 114.

instroom van arme migranten. Ten eerste stelden zij dat maatregelen er niet toe mochten leiden dat er mindere arbeiders en zeevolk de stad in kwamen die de stad hard nodig had. Zij deden daarnaast een beroep op de christelijke volksaard, die hen zou gebieden armen te helpen. Zij vonden het niet aan hen het kaf van het koren te scheiden, dat was aan de Heer. In de notulen van het Oude huis wordt een ander argument gegeven om de gulle bedeling uit te blijven delen:

“Zij hebben aan de Oude zijde veel moeders met kinderen te onderhouden, wier mannen op zee zijn; deze maken wel de grootste helft van het aantal gezinnen, dat zij te onderhouden hebben uit. Deze moeten zeker ondersteund blijven en daartoe ‘dient voor al t varend volk, te weren aan de kant gehouden, met het alimenteren van vrouw en kinderen om in tijd van nood, zich daar van te kunnen dienen, vermits men heeft gezien dat in de Engelse oorlog tegen de protector Cromwel, de admiraliteiten zich verlegden om volk vonden.”⁸⁶

Op deze manier reageerden zij op het idee van de burgemeesters om de vrouwen van zeevaarders niet langer te mogen bedelen in de winter. De regenten verzochten de burgemeesters dit verbod in te trekken. Zij beargumenteerden dat het noodzakelijk was zeelui aan te blijven trekken zodat de vloot in tijden van nood bemand kan worden. De zekerheid van bedeling voor het gezin van de lui die op zee zaten zal de stad Amsterdam zeker aantrekkelijker gemaakt hebben voor zeevaarders. Dit is een voorbeeld van hoe de armenzorg niet alleen het belang diende van de armeren, maar ook een breder belang. In dit geval door als aanvulling te dienen op het salaris van het volk dat op de vloot diende.

Waar in andere steden een omslag plaatsvond na het plakkaat van 1682 blijft Amsterdam bij zijn standpunt om ook arme migranten toe te laten. In de bronnen na 1682 is sprake van een opvallend grote continuïteit in de argumentatie. Het stadsbestuur gaf in 1686 bijvoorbeeld soortgelijke argumenten als de regenten van de armenhuizen in 1681. Een experiment met het aan het werk stellen van weeskinderen uit het aalmoezeniersweeshuis mislukte in 1686 toen kinderen door fabrikanten werden teruggestuurd omdat er geen werk voor ze was. Toen regenten en het stadsbestuur overlegden over deze maatregel werd daarbij duidelijk dat er de stadsregering veel aan gelegen was arbeidskrachten binnen te blijven laten komen. De stad had graag een arbeidsreserve en wilde niet nogmaals tekorten hebben op de vloot.⁸⁷

Als de stad zich in 1694 geconfronteerd ziet met een grote stroom vluchtelingen uit Duitsland als gevolg van een oorlog die daar was uitgebroken, laait de discussie over het nemen van maatregelen tegen de instroom van migranten weer op. Het stadsbestuur overlegde daarop of het nodig was deze nieuwe migratiestroom, die in een klap zeer veel armen de stad in deed komen, te beperken. Toch werd dit uiteindelijk niet in het belang van de stad geacht. Hoewel het stadsbestuur stelde deze arme mensen niet terug te willen sturen uit medemenselijkheid, blijkt toch ook heel duidelijk dat het stadsbestuur deze migratiestroom als een kans zag nieuwe handwerkers de stad in te laten komen.

“Hoe dat door de grote armoede, veroorzaakt door de langdurige oorlog, vele mensen genoodzaakt zijn geworden zo uit Duitsland als elders, zich herwaarts te begeven op hoop van alhier met hun handen arbeid aan de kost te zullen geraken, dat velen onder dezelve wel goede werklui zijnde, doch niets hebbende om te beginnen, ook vele daaronder worden bevonden niet in staat te wezen om haar zelve, min hare familie te onderhouden, over zulks zo wel de een als de anderen van noden hebben goedgevonden

⁸⁶ *Protocol van de resolutiën 1 1693-1703 (3-1683)*. Gepubliceerd als bijlage in: Heerma van Vos, *De armenzorg te Amsterdam*, 105.

⁸⁷ Heerma van Vos, *De armenzorg te Amsterdam*, 58 en 64.

te werden, gevende de achtste raad in bedenken, of men, in consideratie van het interest en voordeel dat er voor deze stad resideert, in dezelve te doen aanwassen en toenemen in inwoners, en wel voornamelijk zodanige voortkweking van allerlei soort van handwerkers kunnen dienen, niet behoorden op een middel te denken, om deze arme verdrevenen en herwaarts gevluchte mensen in haar grote armoede en ellende enigszins tegemoet te komen en te assisteren.”⁸⁸

Amsterdam was zich er dus van bewust dat het aan de ene kant helemaal niet mee kon doen aan de akten omdat het mensen voor de vloot nodig had en was tegelijk bang al te strenge maatregelen te nemen tegen de instroom van migranten uit angst dat het ook de handwerklieden die bij zouden dragen aan de economie van de stad uitsloot. Amsterdam werd zo tot bestemming waar migranten zonder akte terecht konden. Marco van Leeuwen omschrijft Amsterdam dus terecht als “het ‘veiligheidsventiel’ waarlangs te grote druk op de plaatselijke armenzorg ten tijde van de Republiek ontsnapte.”⁸⁹ Een systeem waarin alle steden probeerden migranten te weren kon immers alleen functioneren doordat Amsterdam migranten een plek bood waar zij wel terecht konden.

Dat Amsterdam zich kon blijven onttrekken van het systeem van akten kan behalve door de belangen van de vloot en industrie ook deels worden verklaard door de economische omstandigheden. Waar in andere steden stagnatie of achteruitgang inzette, bleef de Amsterdamse economie groeien. Tot ver in de achttiende eeuw groeide de stad in omvang en qua economie. Bovendien kon het tot het midden van de achttiende eeuw overtollige armen kwijt op de VOC, waar de personeelsbehoefte tot 1740 toenam.⁹⁰ Amsterdam mag dan terecht omschreven worden als veiligheidsventiel van de armenzorg in de Republiek, het had met de vloot en de VOC een eigen ventiel om de druk niet te groot te laten worden. Pas in de Franse tijd kwam de Amsterdamse armenzorg echt in de problemen. De problemen werden niet veroorzaakt door een toename van de instroom, in deze periode trokken juist meer mensen weg uit Amsterdam, maar door een afname van de vraag naar arbeid. De Amsterdamse economie was hard getroffen door de ondergang van de VOC en daarmee liep ook het armenzorgsysteem vast.⁹¹ Dit was echter ook het moment dat de akten van indemniteit in heel Nederland werden afgeschaft en vervangen door de wet op het domicilie van onderstand in 1811.

Conclusie

In veel plaatsen heerste ontevredenheid met het functioneren van het systeem. Er bleven grote aantallen migranten binnenkomen zonder aktes en het werd steeds moeilijker de in de aktes toegezegde bedeling te innen. Daarnaast werd in steden als Leiden, Alkmaar en Amsterdam het argument gegeven dat de instroom van migranten juist ook positieve effecten op de lokale economie had door de instroom van werklieden en in het geval van Amsterdam van zeevolk.

Hoewel soms ook christelijke naastenliefde als argument werd gegeven is de conclusie toch vooral dat deze beslissing werd genomen vanuit de gedachte wat economisch het voordeligst was voor een stad. Amsterdam had door de vloot altijd voordeel uit het binnenkomen van migranten en had met de VOC bovendien lange tijd een manier om van overtollige arbeiders af te raken. Leiden kostte het systeem meer dan het opleverde en Alkmaar dacht voordeel te kunnen behalen uit de afschaffing, maar moest hier onder druk van de armenzorginstellingen snel weer op terug komen.

⁸⁸ Stadsarchief van Amsterdam (SA), Archief van de vroedschap: resoluties met munimenten of bijlagen, Inv. Nr. 41, 1692-1694 (12-1693) 258.

⁸⁹ Van Leeuwen, *De Rijke Republiek*, 226.

⁹⁰ Prak, *Armenzorg 1500-1800*, 82-83.

⁹¹ Van Leeuwen, ‘Amsterdam en de armenzorg,’ 155-156.

Dit hoofdstuk legt ook de grote zwakte van het systeem bloot: het systeem als geheel zou gebaat geweest zijn bij centraal beleid om bijvoorbeeld de kosten of de migranten eerlijk te verdelen. Steden hadden zelf behoefte aan een strakke regulering van migratie, maar doordat het decentraal geregeld werd, streefde iedere stad zijn eigen belang na waardoor het systeem als geheel weer minder effectief was. Verschillende partijen wisten in de steden succesvol te lobbyen bij het stadsbestuur om de houding van de stad tegenover het eisen van deze aktes te beïnvloeden. Hieruit blijkt al hoe uiteenlopend de belangen waren en hoe deze belangen er voor zorgden dat er geen uniform systeem kon ontstaan. Op deze tegenstellingen gaat het volgende hoofdstuk verder in.

3. Gefragmenteerde zorg, gefragmenteerde belangen

Bij de uitvoering van het systeem van akten van indemniteit waren dus veel verschillende partijen betrokken. Elke partij had zijn eigen belangen die het probeerde te dienen. De belangen van de verschillende steden botsten, voor iedere stad of instelling was het in het eigen belang de financiële zorg voor migranten zoveel mogelijk op anderen af te schuiven. Instituties streefden een belang na dat niet altijd gelijk was aan dat van het stadsbestuur en ook binnen de steden namen de instituties heel verschillende standpunten aan. Uiteindelijk leidde dit tot een armenzorgsysteem wat niet optimaal kon functioneren.

Buurtten

Twee dezelfde instituties konden in verschillende steden verschillende belangen hebben. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de wijkmeesters die ter sprake kwamen in het eerste hoofdstuk. In Schoonhoven en Rotterdam lieten zij zich graag inzetten voor de controle op migranten die zich in hun wijk vestigden en de aanwezigheid van hun akte. In Rotterdam namen zij zelfs initiatief richting het stadsbestuur om de controle op migranten te verstevigen. In Leiden lag dit echter heel anders. Al in 1593 werd geprobeerd de buurtheren in te zetten voor het registreren van binnengekomen armen. Hiertoe moesten zij een register bijhouden van iedereen die in de wijk gevestigd was en dienden nieuw aangekomen immigranten zich binnen acht dagen te melden bij de buurtheer. In 1602 werd geconcludeerd dat hier niets van terecht was gekomen en dat de buurtheren amper iets hadden ingevuld. De buurtheren hadden simpelweg geweigerd zich hiervoor door het stadsbestuur in te laten zetten.⁹² Toch werd met de invoering van de akten van indemniteit in 1716 opnieuw de buurtmeester als toezichthouder op ingekomen migranten aangewezen. Wederom blijkt hier weinig van terecht gekomen, al in 1724 wordt deze taak weggenomen bij de buurtmeesters en bij een betaalde knecht gelegd die aan de schout rapporteert.

In Rotterdam lagen de verhoudingen compleet anders. Ook in die stad werden de wijken vanaf het begin betrokken bij de uitvoering van het systeem van de akten. In 1697 werden zij voor het eerst hierbij betrokken in 'de ordonnantie op het stuk van de wijken.'⁹³ De wijkmeesters waren zeer actief in het verzamelen en doorgeven van informatie en dachten actief mee over de inhoud van hun eigen taken.⁹⁴ Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen in het feit dat de Leidse buurtheren bestonden uit verkozen bewoners van de buurt die hun taak vrijwillig deden⁹⁵, terwijl in Rotterdam luitenants, vaandrags, sergeanten en korporaals van de schutterij als wijkmeester fungeerden. Zij stonden dan weer onder het gezag van door de burgemeesters en de vroedschap aangestelde commissarissen van de wijken.⁹⁶ Hierdoor waren zij misschien ook eerder genegen het stadsbestuur te dienen dan de buurtheren van Leiden die een meer onafhankelijke, eigen positie innamen ten opzichte van het stadsbestuur.

Armenzorginstellingen

Dat armenzorginstellingen het publieke belang van de stad dienden wil niet zeggen dat hun belangen ook gelijk stonden aan die van het stadsbestuur. Voor de instellingen die publiek gefinancierd werden was het aantrekkelijk zoveel mogelijk de zorg af te wentelen. Dat instellingen de zorg voor hun armen op elkaar af probeerden te schuiven legt een interessante

⁹² A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord: instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Rotterdam 2006) 37-38, 48.

⁹³ Van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam*, 10.

⁹⁴ SR, OSA, 1012.

⁹⁵ Van Meeteren, *Op hoop van akkoord*, 37.

⁹⁶ Van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam*, 12.

spanning bloot die bestond voor deze instituties. Aan de ene kant hadden deze instituties door hun belangrijke rol een mate van autonomie en gezag verkregen die zij weigerden op te geven. Vooral in de zestiende eeuw hadden zij in tijden van economische voorspoed en snelle urbanisatie een belangrijke positie weten in te nemen als aanbieder van publieke voorzieningen, in dit geval de armenzorg. Aan de andere kant probeerden zij de verantwoordelijkheid van het bedelen van hun armen af te schuiven. “Urban corporations were so rooted in urban society that they were not inclined to give up their established positions and attained competences”⁹⁷ schrijft Van der Heijden over de rol van deze instituties. Tegelijk konden of wilden zij niet voor iedereen die mogelijk aan hun zorg zou kunnen toebehoren voorzien. Instellingen probeerden daarom een deel van hun taak, die ze deze belangrijke positie in de stedelijke samenleving had opgeleverd, weer af te schuiven. Nu de economie minder sterk was, moesten deze instituties hierin een balans vinden om hun rol te blijven uitvoeren en zo hun positie te behouden, zonder zelf meegesleurd te worden in de economische achteruitgang.

Het stadsbestuur liet het zorgen voor de armen in veel gevallen dus aan daarop gerichte armenzorginstellingen over. Toch probeerden deze instellingen ook in die gevallen soms behoeftige personen onder de zorgen van het stadsbestuur te brengen. Van Voorst van Beest beschrijft meerdere gevallen: in 1752 bijvoorbeeld werd de dienstbode van Michiel Hilgers krankzinnig bevonden. Het stadsbestuur vroeg de katholieke armbestuurders van het Steiger voor haar te zorgen. De bestuurders stelden echter dat de dienstbode voor het publieke belang werkte en met goedvinden van de burgemeesters daartoe de stad in was gelaten zonder borgtocht. Als de burgemeesters iemand toelieten zonder borgtocht moest de stad ook maar voor die persoon zorgen, beargumenteerden zij. De stad besloot uiteindelijk haar voor eigen rekening te onderhouden. Ook in een tweede geval werd een dienstbode die zonder borg de stad in was gelaten op kosten van het stadsbestuur in het dolhuis gezet.⁹⁸ Het laat zien dat het stadsbestuur af en toe geneigd was het armbestuur te ontlasten. Tegelijk is het interessant dat deze twee bodes zonder akten wel zijn toegelaten tot de stad Rotterdam die toch pretendeerde streng op de akten toe te zien. Blijkbaar konden burgemeesters iemand toch in de stad admitteren zonder borgtocht als zij dit nodig achtten en dit gebeurde dus ook. Hier botsen dus ook weer twee belangen: het armbestuur wil zoveel mogelijk migranten weren om te voorkomen dat zij zoals in dit geval tot armoede vervallen en bedeed moeten worden, terwijl het stadsbestuur de twee bodes admitteerden omdat zij de toegevoegde waarde van hun arbeid erkenden. Vervolgens moest dit per geval weer ad hoc opgelost worden, wat uiteindelijk ook gebeurde.

Ook tussen instellingen onderling ontstonden spanningen over de vraag wie voor welke arme moest zorgen. Tot aan het einde van de zeventiende eeuw was er in veel plaatsen sprake van één instelling die de bedeling organiseerden. Toen de druk op deze instellingen steeds groter werd, werd ook steeds vaker de zorg van een bepaalde gezindte overgeheveld naar die specifieke religieuze instelling. In Leiden werden bijvoorbeeld tot 1737 alle gezindten in het huiszittenhuis bedeed, maar daarna werd gereguleerd dat iedere religie voor zijn eigen achterban moest zorgen.⁹⁹ Leiden was relatief laat met dit besluit: Haarlem besloot hier al toe in 1715 en overal in Friesland werd dit vanaf het begin van de achttiende eeuw geregeld.¹⁰⁰

Rotterdam besloot in 1702 in een vroedschapsresolutie dat kerken voortaan hun eigen armen moesten bedelen, dit besluit was vooral gericht op de Remonstranten en Luthersen.¹⁰¹ De

⁹⁷ Van der Heijden, *Civic Duty*, 116-117.

⁹⁸ Van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Amsterdam*, 11.

⁹⁹ Pot, ‘Het beleid ten aanzien van bedelaars,’ 85.

¹⁰⁰ Prak, ‘armenzorg 1500-1800’, 83.

¹⁰¹ SR, OSA, Inv. Nr. 1013.

katholieken moesten al sinds 1698 hun eigen armen onderhouden. Dit werd door het stadsbestuur geordonneerd na een jarenlange lobby van de gereformeerde diaconie die tot dan toe verantwoordelijk was voor de bedeling van alle christenen in de stad Rotterdam. Al in 1683 werd in de vergadering van de diaconie voorgesteld om de burgemeesters voor te stellen dat de katholieke diaconie voortaan haar eigen armen moest onderhouden. Na het eerste gesprek met de burgemeesters oordeelden de betrokken diakenen echter dat hier waarschijnlijk niets van zou komen. Toch werd drie jaar later een nieuwe poging gedaan, de burgemeesters stonden hier toen een stuk welwillender in en beloofden er naar te kijken. Uiteindelijk duurde het nog tien jaar voor dit werd geregeld en pas nadat de gereformeerde diakenen wederom naar het stadsbestuur waren gestapt. Zij deden toen het verzoek aan het einde van de winter te mogen stoppen met het bedelen van katholieken, wat door het stadsbestuur geaccordeerd werd. Vanaf maart 1716 werd in de ordonnantie op de diaconie vastgesteld dat alle katholieke gezinnen in het geheel de verantwoordelijkheid van de katholieke kerk werden.¹⁰²

Steden onderling

Niet alleen tussen de verschillende instellingen in de steden konden dit soort spanningen bestaan, ook tussen steden werd er veel aan gedaan de zorg voor armen af te wentelen of zich te onttrekken aan de beloofde zorg. Wat op het eerste gezicht een duidelijk en simpel systeem lijkt, was dat niet: wanneer iemand van de ene naar de andere stad verhuist en beide plaatsen geven en nemen akten van indemniteit, krijgt een migrant een dergelijke akte van de plaats van herkomst. In de praktijk bleek dit toch niet altijd zo soepel en eenvoudig te lopen. Steden was er veel aan gelegen onder de plicht voor een door hen van akte voorziene arme te alimenteren uit te komen. Dit gebeurde door gewoonweg te weigeren te betalen, bewust (of per ongeluk) geen akten mee te geven of juist aktes te verlangen van mensen waarvoor dat normaal gesproken niet gangbaar is.

Dit laatste is bijvoorbeeld het geval voor de dochter van Cornelis Kompeer die van Hoenkoop naar Haastrecht trok om daar te trouwen. Haastrecht vroeg om een akte, tot verontwaardiging van Hoenkoop. Als een vrouw bij een man ging wonen in een andere plaats was het blijkbaar volgens Hoenkoop niet gebruikelijk dat daar een akte voor werd gevraagd. De vrouw behoorde immers daarna toe aan de financiële zorgen van haar man. Dat Haastrecht toch om een akte vroeg, zorgde voor een felle reactie van Hoenkoop: “ik meen nog nooit gehoord te hebben dat men [een akte] alvorens moet uitleveren eer zij getrouwd zijn waar mede blijven.”¹⁰³ Of de verontwaardiging van Hoenkoop terecht was, is maar zeer de vraag. Haastrecht bleek dit namelijk vaker te vragen. Bijvoorbeeld in 1751 als Lopik naar Haastrecht schrijft over een huwelijk dat aanstaande is. Lopik verzocht het huwelijk door te laten gaan, ook al was de akte nog niet in orde en ook niet voorhanden bij het stadsbestuur van Lopik. Zij beloofden dit in de toekomst compleet te maken.

Bewust of onbewust, uit de correspondentie van Haastrecht blijken verrassend veel akten kwijt, vergeten of anderszins niet voorhanden te zijn. In 1807 schreef het gemeentebestuur van Sassenheim bijvoorbeeld aan Haastrecht dat zij de akte van Maartje van Zwieters waren kwijt geraakt. Deze had zij uit Woubrugge meegenomen naar Sassenheim, maar nadat deze daar bij het stadsbestuur was ingeleverd, is deze kwijtgeraakt. Sassenheim beloofde deze te gaan zoeken en tot die tijd boden zij aan haar te onderhouden mocht dit nodig blijken te zijn. In 1809 is Haastrecht zelf schuldig. De heer H. van der Werf was naar Oudewater vertrokken samen met zijn dochter Maria. Haastrecht heeft daarop wel voor hem, maar niet voor zijn dochter een akte

¹⁰² Van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam*, 70.

¹⁰³ SMH, Archief van de stad Haastrecht, Inv. Nr. 331, *Correspondentie met het gemeentebestuur van Haastrecht omtrent de acten* (1756).

naar Oudewater verstuurd. Het verzoek aan Haastrecht luidde deze alsnog te versturen.¹⁰⁴ Dit zijn maar enkele voorbeelden van een zeer klein stadje aan de rand van de provincie. Het sluit aan bij de klachten die eerder in deze thesis ter sprake kwamen over de inefficiëntie van het systeem en de moeilijkheid die er soms was akten te verkrijgen.

Hoewel het hier gaat om incidenten die ontstaan kunnen zijn door slordigheid lijkt Leiden besloten te hebben te profiteren van andere steden. Tussen 1785 en 1811 nam Leiden wel nog akten aan van migranten die Leiden binnenkwamen, maar gaf het zelf geen akten meer uit. Dit leidde vanzelfsprekend tot ergernis bij andere steden. Zeker toen Leiden besloot zich te gaan bemoeien met Leidse ingezetenen die zich elders wilden vestigen.

Annetje Martij en Jannetje van Heren, beide opgegroeid in het Heilige Geest weeshuis in Leiden, verhuisden respectievelijk in 1800 en 1801 van Leiden naar Rotterdam. In 1804, drie jaar later dus, kregen zij ineens van de stad Rotterdam te horen dat zij moesten vertrekken, of alsnog hun akte van indemniteit of een borgsom van 600 gulden overhandigen. Toen het gerecht van Leiden dit vernam stuurde het onmiddellijk een brief naar het gerecht van Rotterdam.

“Het zal u zeker niet onbekend zijn, dat Leiden de begeerde acte noch geeft noch neemt en die mensen dus in zo verre aan het verlangen van H.H. wethouders uwer stad onmogelijk kunnen voldoen; waar door zij dan van hunne kostwinning, welke zij betuigen aldaar naar genoeg en op duur te hebben, zo op eens zijn versteken: en hier op konden zij, na vier jaren te Rotterdam ongestoord gewoond en de gewone waarschijnlijk ook wel de buitengewone lasten dier stad gedragen te hebben, in het minst niet zekeren. De zaak zelve mij zo vreemd voorkomende daar die mensen niet alleen jaar en dag, maar zo lang reeds te Rotterdam nuttig gewoond hebben, eergierig, werkzaam en wel van leven zich durven benoemen”¹⁰⁵

Een aantal zaken uit deze situatie zijn opvallend. Ten eerste de houding van de stad Leiden: de secretaris van Leiden schrijft dat Leiden de akten “noch geeft, noch neemt”, maar de secretarie van de stad bleef deze inzamelen tot 1812, hoewel de opbrengst steeds minder werd.¹⁰⁶ De stad deed dus iets anders dan het naar buiten toe communiceerde en had daar zelf voordeel van. Immigranten die met een akte binnenkwamen kon Leiden immers wel door de stad van herkomst laten alimenteren als dat nodig was, maar eigen emigranten kregen geen akte mee waardoor Leiden voor hen dus niet aansprakelijk kon worden gehouden.

Het tweede opvallende aan deze casus is dat Annetje Martij en Jannetje van Heren dus blijkbaar al respectievelijk drie en vier jaar in Rotterdam woonden en werkten voordat hen werd aangezegd een akte te regelen of te vertrekken. Dit wijst er op dat het schijnbaar toch makkelijk was om lang onder de radar te blijven als migrant zonder de vereiste akte en dat men er in Rotterdam dus niet in slaagde strikte controle uit te oefenen op binnenkomende migranten. Volgens het plakkaat van 1682 zouden deze mensen die langer dan een jaar in Rotterdam woonden ook helemaal niet meer tot de zorg van Leiden behoren, maar tot Rotterdam. Het laat zien hoe in de praktijk niet de regelgeving uit de provincie, maar het eigen systeem van akten bepalend was geworden.

Niet alleen met Leiden had Rotterdam moeilijkheden. Als het ging om de uitvoering van de akten werd het voor de stad Rotterdam richting het einde van de achttiende eeuw steeds moeilijker de benodigde alimentatie te halen uit andere steden. Dit blijkt uit een lezing van de correspondentie van het Rooms-katholiek armbestuur in Rotterdam door de heer Voorst van

¹⁰⁴ Alles ibidem.

¹⁰⁵ SR, OSA, Inv. Nr. 1013.

¹⁰⁶ Davids, ‘Migratie te Leiden in de achttiende eeuw,’ 138.

Beest. Vooral met het armbestuur van Den Haag waren veel moeilijkheden. Vanaf 1785 betaalde Den Haag niets meer voor de behoeftigen die van daar met een brief waren vertrokken. Zes jaar lang schreef men in Rotterdam brieven aan Den Haag zonder dat er geld werd overhandigd. Tot zulke frustratie dat de Steigerse armheren schreven “wij zouden door zulke sterke bedeling van buitenposten zodoende buiten staat gesteld worden onze eigen ingeborenen het nodige te bedelen.”¹⁰⁷ Overigens had het bestuur van de Leeuwenstraat in 1791 al vier jaar lang zelf niets betaald aan Den Haag en werd door dat armbestuur aan Den Haag voorgesteld te schulden met elkaar te verrekenen.

In Den Haag lijkt geen sprake te zijn geweest van moedwil. Uit de correspondentie tussen de katholieke parochie van Den Haag en het gemeentebestuur blijkt dat het vooral financieel erg slecht ging met de parochie. In 1785 schrijft de parochie aan de burgemeesters der stad dat door het vertrek van enkele vermogende families de contributies voor de armenzorg zo laag waren geworden dat de parochie “niet in staat zou om de armen naar behoren te bedelen.”¹⁰⁸ Zo konden financiële problemen bij de armenzorg in de ene stad dus overslaan naar de andere.

Met andere steden hadden de Rotterdamse katholieken niet meer succes. Ook in 1791 weigerde Uden bijvoorbeeld te voldoen aan het betalen van de in de akte van indemnatie verplichte alimentatie aan het kind van Jan Pieter Kemps. Het Rotterdamse armbestuur van Steiger stuurde daarop een boze brief terug dat ze vanaf dan geen nieuwe Udense akten zouden aannemen “al schikte UE die op met gouden banden.”¹⁰⁹

Ook Bommel bleek niet erg meewerkzaam. In Oktober van 1791 werden meerdere brieven verstuurd aan Bommel over het betalen van alimentatie aan een armlastige weduwe met kinderen die een akte van de plaats Bommel had meegebracht. Bommel weigerde echter te betalen met de claim dat het slechts een akte van readmissie betrof en dat zij de weduwe wel op wilden nemen in Bommel maar niet voor haar wilden betalen. Het antwoord van de Rotterdamse katholieken luidde “Wij negeren volstrekt of moeten geen Bommels kunnen lezen dat van terug komen in de indemniteit een woord werd gesproken.”¹¹⁰ Weer andere steden gaven helemaal geen antwoord op de aanmaningen uit Rotterdam. Met al deze moeilijkheden mag het geen wonder heten dat in het vorige hoofdstuk bleek dat Rotterdam meer betaalde aan alimentatie dan binnenkreeg. Het was voor steden en instellingen erg gemakkelijk om niet te betalen, er bestond eigenlijk geen goed drukmiddel om steden daartoe te dwingen, behalve dan het wederzijds niet erkennen van iemands akten.

Niet alleen de katholieken, ook de protestanten hadden regelmatig onenigheid met hun evenknieën in andere steden. In 1776 verzocht de gereformeerde diaconie van Rotterdam aan Leiden voor het onderhoud van Jannetje Leusen en Grietje van Houten, die beiden een Leidse akte hadden, te betalen. Het bleek echter dat de Rotterdamse diaconie al uitkeringen had gedaan voor met Leiden overlegd werd. Leiden weigerde daarom te betalen voor de al gedane uitkeringen, waarop Rotterdam Leiden beschuldigde van een “onchristelijke” en “onbetamelijke handelswijze.”¹¹¹

Het kon niet anders dan dat de arme burger slachtoffer werd van al dit heen en weer geschuif van verantwoordelijkheden tussen steden. In 1804 stuurde Leiden bijvoorbeeld de kinderen van Johannes Posthumes en Maria Vriesenhaan naar Den Haag om daar bedeed te worden nadat de moeder was overleden. Blijkbaar was dit echter zonder overleg gebeurd, want

¹⁰⁷ Van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam*, 21.

¹⁰⁸ HGA, Oud archief van de gemeente 's Gravenhage, Requesten ingekomen bij de Magistraat, 1785-1795 (1785).

¹⁰⁹ Van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam*, 21.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ ELO, Archief der Nederladse Hervormde diaconie te Leiden, Inv. Nr. 403 (38-11-1776).

Den Haag schrijft terug dat het “te kennen geeft niet de minste verplichting te hebben om de ter verzorging toegezonden nagelaten kinderen [...] te onderhouden.” Den Haag verzoekt hierom aan het stadsbestuur van Leiden de kinderen weer in Leiden op te nemen en Den Haag te betalen voor de gemaakte onkosten in het ondersteunen van de kinderen.¹¹² Zo worden de kinderen tot speelbal van Den Haag en Leiden en werden ze heen en weer gezonden tussen de twee steden vanwege de vraag wie voor hun onderhoud verantwoordelijk was. Voor de armen zelf had het systeem van akten van indemniteit dus ook buiten dat zij niet overal vrij naartoe konden migreren nadelige consequenties.

Conclusie

Zo leidde het gefragmenteerde armenzorgsysteem dat in de Republiek was ontstaan dus tot een veelvoud aan instituties die allemaal hun eigen belang hadden. Hieruit kwamen spanningen voort tussen instituties, tussen instituties en het stadsbestuur en tussen steden onderling. Het voorbeeld van de wijkmeesters in Rotterdam en Leiden laat zien dat het dienen van het algemeen belang van de stad niet per definitie gelijk stond aan het dienen van de belangen van het stadsbestuur. Waar de wijkmeesters van Rotterdam graag meewerkten aan de handhaving op binnenkomende migranten, weigerden de buurtheren van Leiden deze taak op te laten leggen door het stadsbestuur. Ook instellingen zaten niet te wachten op de grote hoeveelheid armen die in de achttiende eeuw op hen af kwam en zij zochten dan ook naar manieren om verantwoordelijkheid naar elkaar toe te schuiven. Een voorbeeld hiervan waren de katholieken die lang door andere instellingen bedeed werden in Leiden en Rotterdam maar in de achttiende eeuw hun eigen leden moesten gaan bedelen. In Rotterdam zelfs na een jarenlange lobby van de gereformeerde diaconie.

Ook tussen de steden leidde het ontstane systeem tot problemen toen steden zich aan hun verplichtingen begonnen te onttrekken. Steden weigerden simpelweg te betalen, vroegen voor meer mensen een akte dan gebruikelijk was, of gaven bewust of onbewust geen aktes mee aan emigranten. Dit lek dat bestond in het systeem kon bestaan doordat er geen goed middel was voor steden om elkaars verantwoordelijkheid af te dwingen. Het was tot nadeel van steden die wel netjes hun in de aktes gedane beloften nakwamen: Rotterdam betaalde bijvoorbeeld veel meer dan het binnenkreeg. Het positieve beeld dat door historici soms wordt geschetst van de armenzorg in de Republiek lijkt te moeten worden bijgesteld: dit gold vooral voor de periode dat het economisch goed ging en de armenzorg daardoor goed kon functioneren. Door de fragmentatie van de armenzorg had het systeem geen goed antwoord op de economische uitdagingen van de achttiende eeuw. Uiteindelijk leidde dit ook tot nadeel van de armen die afhankelijk waren van het systeem.

¹¹² ELO, Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 591, *Register van ingekomen missiven 1804-1808* (5-1-1805).

Conclusie

In de middeleeuwen was in Holland en West-Friesland een armenzorgsysteem ontstaan dat fijnmazig, maar sterk gedecentraliseerd was. In de verschillende steden was een pallet ontstaan van kerkelijke instellingen, gilden en liefdadigheidsinstellingen die ieder hun deel van de armen bedeeden. Al deze partijen dienden niet alleen het algemeen belang, maar hadden ook allemaal een eigen belang. Deze belangen bleken in de praktijk soms te botsen. In het grootste deel van de zeventiende eeuw functioneerde dit stelsel zonder al te veel problemen. Het ging de Republiek economisch voor de wind: de arbeidsmarkt was haast niet te verzadigen en grote hoeveelheden migranten vonden werk in de Hollandse steden en op de vloot. Onder deze omstandigheden gedijde het stelsel goed. Dit veranderde vanaf het eind van de zeventiende eeuw en zette door in de achttiende eeuw. Aan de periode van economische groei was een einde gekomen en veel steden kregen het economisch steeds zwaarder. Hiermee ontstonden ook de eerste barsten in het armenzorgsysteem.

In 1682 kwamen de staten van Holland en West-Friesland met een waarschuwing waarin zij verordonneerden dat iedereen die langer dan een jaar zich vanuit de ene stad in de andere gevestigd had niet langer toebehoorde aan de stad van herkomst. Hoewel dit plakkaat tot stand was gekomen uit een commissie van afgevaardigden van verschillende Hollandse steden zagen de meeste steden hierin een gevaar voor de armenzorg. Zij zouden migranten die langer dan een jaar in de stad woonden namelijk ook moeten gaan bedelen. Verschillende steden kwamen met een oplossing voor dit probleem: het eisen en uitgeven van akten van indemniteit. Op het moment dat iemand van de ene naar de andere stad vertrok diende hij of zij een briefje mee te nemen waarop de stad van herkomst beloofde deze persoon te zullen alimenteren mocht iemand tot armoede vervallen. Hiermee vonden steden dus in de praktijk een manier om het plakkaat van 1682 te kunnen omzeilen.

Akten van indemniteit waren in een aangelegenheid die per stad geregeld werd. Hoewel er soms afspraken over gemaakt werden tussen steden was het een sterk gefragmenteerd systeem. Niet alle steden deden mee, mensen van buiten Holland of buiten de Republiek beschikten vaak niet over een akte en de handhaving was gebrekkig. Om deze problemen tegen te gaan werden in veel steden aanpassingen gedaan. Steden ontwikkelden een steeds beter systeem om de akten te handhaven en zo arme migranten te weren uit de stad om de armenzorg te beschermen. Hoe dit ingevuld werd verschilde per stad. Soms was het de taak van wijkmeesters, soms van het stadsbestuur en sommige steden stelden speciale betaalde knechts in om regelmatig een ronde te doen langs de in de stad wonende immigranten.

Het sterk gedecentraliseerde armenzorgsysteem van de Republiek heeft van historici zowel lof als kritiek ontvangen. Het sterk lokale model zou burgers betrokken maken bij de stad en het stadsbestuur en bovendien de belangen van de hogere en lagere klasse verenigen. Aan de andere kant is vastgesteld dat een dergelijk systeem waarbij meerdere instituties samen de taken van maatschappelijke zorg vervulden, kon lijden onder de tegenstellingen die tussen de instituties bestonden door de verschillende belangen van de verschillende betrokken partijen. Dit onderzoek laat zien dat tegengestelde belangen inderdaad een negatieve impact hadden op de werking van het armenzorgsysteem in de Republiek. Voor de publiek gefinancierde instellingen was het voordelig de bedeling tot een minimum te beperken en zoveel mogelijk mensen daarvan uit te sluiten. Dit in de hoop dat armen naar andere steden trokken om daar bedeed te worden met alle gevolgen voor de armenkassen daar. Ondanks het plakkaat van 1682 bleven steden proberen de kosten voor het onderhoud van hen die tot armoede vervielen zo veel mogelijk op elkaar af probeerden te schuiven, zoals ook de verschillende instanties deden die betrokken waren bij de uitvoering van armenzorg en de akten.

De akten van indemniteit brachten nieuwe dilemma's mee voor de steden. De akten vormden een beperking op migratie, eenieder zonder akte of ander manier van borgstelling werd zoveel mogelijk uit de steden die de akten vereisten geweerd. Tegelijk was migratie van groot belang voor het functioneren van de stedelijke economieën. Voor de meeste Hollandse steden gold dat zij een negatieve eigen bevolkingsgroei hadden en voor het op peil houden van de bevolking was dus immigratie naar de steden nodig. Bovendien kampte een aantal steden tot ver in de achttiende eeuw nog steeds regelmatig met krapte op de arbeidsmarkt. Steden moesten dus de afweging maken tussen aan de ene kant het beschermen van de armenfondsen die steeds meer in de financiële problemen raakten onder toedoen van een stagnerende economie en tegelijk de economische belangen van het aantrekken van voldoende arbeidskrachten. Door verschillende instituties werd druk gelegd op het stadsbestuur deze afweging in hun voordeel te maken. Fabrikanten lobbyden bijvoorbeeld voor een ruimhartig toelatingsbeleid om zo arbeiders naar de stad te trekken, terwijl armenzorginstellingen soms juist vroegen om een strenger beleid om niet te veel arme migranten in de stad te krijgen die bedeed moesten worden.

De meeste steden kozen er voor hun armenzorg te beschermen door de akten te gaan vereisen. Een belangrijke uitzondering hierop was Amsterdam. Al voor het plakkaat van 1682 werden daar discussies gevoerd over de aanpak van armlastige immigranten. Stadsbestuur en armenzorgbesturen zaten steeds op één lijn: de instroom van migranten mocht niet worden beperkt. Voor een deel was dit gebaseerd op christelijke medemenselijkheid, maar vooral was de stad zich er van bewust dat het migranten nodig had. Migranten waren nodig in de industrie en vooral de vloot mocht niet te maken krijgen met een tekort aan personeel, zo vond men in Amsterdam. De argumentatie die in Amsterdam gegeven werd veranderde niet met het plakkaat van 1682, zowel voor als na het plakkaat werden de belangen van de vloot en de economie voorop gesteld. Amsterdam werd zo tot de Hollandse stad waar migranten zonder akte wel terecht konden en was daarom belangrijk om het systeem van akten in andere steden te laten functioneren. Steden kunnen immers alleen allemaal migranten weren als zij dan elders een plek hebben om naar toe te gaan. Die plek was Amsterdam. Van Leeuwen spreekt hierom van Amsterdam als veiligheidsventiel voor het armenzorgsysteem in de Republiek. Een conclusie die door deze studie onderschreven wordt.

In steden die wel deelnamen aan het systeem heerste regelmatig onvrede over de werking. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd het voor steden steeds moeilijker de alimentatie te innen van de mensen die door steden elders volgens een akte bedeed moesten worden. Instellingen in grote steden als Rotterdam en Leiden betaalden veel meer alimentatie aan migranten die uit hun stad waren weggetrokken, dan dat zij geld ontvingen voor migranten die zich in de stad gevestigd hadden. Voor Leiden was dit een reden te stoppen met het uitgeven van eigen akten, voor Rotterdam om strenger te gaan handhaven en bijvoorbeeld ook een individuele borgsom te gaan vragen van mensen die afkomstig waren uit plaatsen die geen akte uitgaven. Alkmaar besloot in 1785 volledig te stoppen met de akten die om deze reden als weinig effectief werden beschouwd. Bovendien was Alkmaar bang dat te veel goede arbeidskrachten werden weggestuurd die de stad wel nodig had. Ook in Leiden brachten textielabrikanten deze overweging in, dat het weren van migranten leidde tot wering van te veel waardevolle arbeidskrachten.

Ondanks dat veel plekken ontevreden waren met het functioneren van het systeem bleven de meeste plaatsen vast houden aan de vereiste van een akte. Alkmaar moest na enkele jaren zelfs op haar beslissing terugkomen en toch weer akten gaan eisen, nadat de armenfondsen klaagden over de toegenomen instroom van armlastige immigranten die zij moesten bedelen. Toch geeft ook een nadere beschouwing van het functioneren van het systeem redenen om te twijfelen aan de effectiviteit hiervan. De gebrekkige functionering was

zowel een symptoom als een resultaat van de fragmentatie die bestond in het armenzorgsysteem van de Republiek.

Het gefragmenteerde armenzorgsysteem in de Republiek had geleid tot een veelvoud aan instituties die allemaal hun eigen belang hadden. Hieruit kwamen spanningen voort tussen instituties, tussen instituties en het stadsbestuur en tussen steden onderling. Het voorbeeld van de wijkmeesters in Rotterdam en Leiden en van de katholieke armenzorg in Rotterdam laat zien dat het dienen van het algemeen belang van de stad niet per definitie gelijk stond aan het dienen van de belangen van het stadsbestuur. Ook instellingen zaten niet te wachten op de grote hoeveelheid armen die in de achttiende eeuw op hen af kwam en zij zochten dan ook naar manieren om verantwoordelijkheid naar elkaar toe te schuiven. Een voorbeeld hiervan waren de katholieken die lang door andere instellingen bedeed werden in Leiden en Rotterdam maar in de achttiende eeuw hun eigen leden moesten gaan bedelen. In Rotterdam zelfs na een jarenlange lobby van de gereformeerde diaconie. In Leiden waren het juist de armenzorginstellingen die het stadsbestuur vroegen de akten af te schaffen omdat het de Leidse armenzorg veel meer geld kostte dan opleverde.

Ook tussen de steden leidde het ontstane systeem tot problemen toen steden zich aan hun verplichtingen begonnen te onttrekken. Steden weigerden simpelweg te betalen, vroegen voor meer mensen akten dan gebruikelijk was, of gaven bewust of onbewust geen aktes mee aan emigranten. Dit lek dat bestond in het systeem kon bestaan doordat er geen goed middel was voor steden om elkaars verantwoordelijkheid af te dwingen. Toch laat het voorbeeld van Alkmaar zien dat steden zich weliswaar realiseerden dat het systeem niet perfect was, maar tegelijk geen betere optie hadden. Tot in 1811 in de Bataafse Republiek de wet op het domicilie van onderstand werd ingevoerd ontbrak het aan centrale coördinatie en was er voor steden simpelweg geen betere optie dan zelf migranten weren om niet overlopen te worden door migranten die in andere steden werden geweerd. Steden kwamen vast te zitten in een systeem dat geen effectief antwoord had op de economische uitdagingen van die tijd, maar niet verbeterd kon worden zonder dat steden een deel van hun autonomie opgaven. Steden hadden zelf behoefte aan een strakke regulering van migratie, maar doordat het decentraal geregeld werd, streefde iedere stad zijn eigen belang na waardoor het systeem als geheel weer minder effectief was. Uiteindelijk werden de bedeede armen hier de dupe van. De positieve duiding die sommige historici meegaven aan het systeem zoals dat in de Republiek bestond, lijkt vooral terecht te zijn geweest voor de zeventiende eeuw. Toen het minder ging met de economie van de Republiek bleek het decentrale systeem van armenzorg hier niet tegen opgewassen.

Gebruikt bronmateriaal

Erfgoed Leiden (ELO):

Archief der Nederlandse Hervormde diaconie te Leiden, Inv. Nr. 403, *Register van uitgaande stukken 1769-1809*.

Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 591, *Register van ingekomen missiven 1804-1808*.

Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6306, *Ordonnantie op het subsidieren van de armen van buiten, binnen dese stede komende ende alhier een jaar aan den anderen hare woonplaatse houdende (1636)*.

Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6307, *Verordening op de bedelaars en andere niet-ingezetenen (1716)*.

Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6308, *Registers van de vergaring der acten van cautien (20-12-1718)*.

Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6310, *Afschriften van een resolutie van het gerecht tot het weren van bedelaars (1736)*.

Stadsarchief van Leiden II, Inv. Nr. 6311, *Rapport van het gerecht betreffende het weren van behoeftige niet-ingezetenen (1736)*.

ELO, Stadsarchief II, Vroedschapscommissie tot de zaken van het huuszittenhuis, Inv. Nr. 6413, *Notulen met bijlagen 1753-1785*.

Haags Gemeentearchief (HGA):

Oud archief van de gemeente 's Gravenhage, Requesten ingekomen bij de Magistraat, 1785-1795 (1785).

Oud archief van de gemeente 's Gravenhage, Inv. Nr. 1158, *Verklaringen en andere stukken betreffende het al of niet afgeven van acten van indemiteit door de Magistraat van andere steden*.

Nationaal Archief (NA):

Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, Inv. Nr. 112, *Gedrukte resoluties 1679, Of eenigh reglement te maecken noopende het onderhoudt van de kinderen nagelaten bij onvermogende personen uyt de ene plaets naer de andere getrocken zijnde (30-3-1679)*.

Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, Inv. Nr. 115, *Gedrukte resoluties 1682, Regelement tot het onderhoudt van de kinderen nagelaten bij arme ende onvermogende personen van de ene plaats naar de andere vertrokken zijnde (8-8-1682)*.

Regionaal archief Alkmaar (RAA):

Stadsarchief van Alkmaar, Inv. Nr. 64, *Resoluties van de vroedschap (1780-1783)*.

Stadsarchief van Alkmaar, Inv. Nr. 67, *Resoluties van de vroedschap (1792)*.

SAA, Stadsarchief van Alkmaar, Inv. Nr. 174, *Uitgaande stukken van de stad Alkmaar (1791)*.

Stadsarchief van Alkmaar, Inv. Nr. 189, *Register van bij vroedschap en burgemeesters ingekomen rekesten* (1782-1797).

Archief van de gemeente Schagen, Inv. Nr. 59, *Stukken betreffende het niet toelaten binnen Schagen van personen zonder akten van indemniteit en bewijzen van goed gedrag*.

Stadsarchief Amsterdam:

Stadsarchief van Amsterdam (SA), Archief van de vroedschap: resoluties met munimenten of bijllagen, Inv. Nr. 41, 1692-1694 (12-1693).

Stadsarchief Rotterdam (SR):

Oud archief van de stad Rotterdam (OSA), Inv. Nr. 1008, *Ingekomen stukken van stads- en ambachtsbesturen, waarbij zij verklaren geen akten van indemniteit af te geven, noch deze te accepteren* (zj).

OSA, Inv. Nr. 1012, *Voorstel vanwege het college van wijkmeesters aan de weth. Betreffende de herziening van de bestaande wijkindeling en de ordonnantie op de inwoning van vreemdelingen*.

OSA, Inv. Nr. 1013, *Stukken betreffende de werkzaamheden van de wijkmeesters, of commissarissen van de wijken*.

OSA, Inv. Nr. 1027, *Register, alfabetisch, waarin aangetekend de plaatsen waarmee akten van indemniteit (of readmissie) worden uitgewisseld en van plaatsen die deze akten niet afgaven* (1777-1810).

OSA, Inv. Nr. 2789, *Stukken ingekomen van de gereformeerde diaconie en gereformeerde instellingen van weldadigheid* (1721 – 1802).

OSA, Inv. Nr. 2719 t/m 2794, *kwartaalrekeningen van de Gereformeerde diakonie over de armenzorg zowel betreffende de diakonale armen als de stadsarmen* (1799-1800)

Streekarchief Midden Holland (SMH):

Archief van de Hervormde gemeente Schoonhoven, Inv. Nr. 6, *Acta van de kerkenraadsvergaderingen* (1736-1744).

Archief van de stad Haastrecht, Inv. Nr. 321, *Brief van Oudekerk aan Haastrecht over de ondersteuning van iemand met een akte van indemniteit* (6-7-1744).

Archief van de stad Haastrecht, Inv. Nr. 331, *Correspondentie met het gemeentebestuur van Haastrecht omtrent de acten* (1756).

Archief van de stad Schoonhoven, Inv. nr. 2687, *Rapporten van de wijkmeesters betreffende nieuwe inwoners en hun akten van indemniteit* 1804-1812.

Literatuur

- Davids, C.A., 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw,' In: H.A. Diederiks ea., *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985).
- Drie, R.J.F. van, 'Akten van indemniteit van Zegveld 1703-1811.' In: *Heemtijsdinghen: orgaan van de Stichts-Hollanden vereniging* 22:2 (1986).
- Heerma van Vos, H.O., *De armenzorg te Amsterdam in de 17^e eeuw*, (Amsterdam 1958).
- Heijden, M. van der, *Civic Duty: public services in the early modern Low Countries* (Newcastle Upon Tyne 2012).
- Leeuwen, M. van, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek,' *NEHA-jaarboek* 59 (1996) 148. 132-161.
- Leeuwen, M. van, *De rijke Republiek: Gilden, assuradeurs en armenzorg. 1500-1800* (Amsterdam 2000).
- Lucassen, J., en Lucassen, L., *Migratie als DNA van Amsterdam 1550-2021* (Amsterdam 2021).
- Lucassen, J., *Working paper 3: immigranten in Holland 1600-1800: een kwantitatieve benadering* (Amsterdam 2002).
- Meeteren, A. van, *Op hoop van akkoord: instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Rotterdam 2006).
- Pot, G.P.M., *Arm Leiden: Levensstandaard, bedeling en bedeeden. 1750-1854* (Hilversum 1994).
- Pot, G.P.M., 'Het beleid ten aanzien van bedelaars, passanten en immigranten te Leiden, 1700-1795,' In: *Leids jaarboekje* (1987) 82-95.
- Prak, M., 'Armenzorg 1500-1800,' in: Gerwen, e.a., *Studies over zekerheidsarrangementen: risico's, risicobestrijding en verzekeringen vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 49-90.
- Prak, M., *Stadsburgers, stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie* (Cambridge 2018).
- Spaans, J., 'Sociale zorg en tolerantie: 'Weduwen, wezen en vreemdelingen.', In: T. De Nijs en E. Beukers, *Geschiedeins van Holland Deel II 1572-1795* (Hilversum 2002), 255-286.
- Vlis, I. van der, *Leven in Armoede: Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Rotterdam 2001).
- Vries, J. de en Woude, A. van der, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vorst van Beest, C.W. van, *De katholieke armenzorg te Rotterdam in de 17^e en 18^e eeuw* ('s Gravenhage 1955).
- Wijngaarden, H. van, *Zorg voor de kost: Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000).
- Zegveld, W.F. van, *Emigratie Leiden – Rotterdam in de 18^e eeuw* (Leiden 1983).